

MƏTANƏT SARAÇLI (HƏSƏNOVA)

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏN...

Azərbaycan respublikası Təhsil Nazirliyinin 18 aprel 2007-ci il tarixli 325-Nöli əmri ilə nəşrinə icazə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı- 2007

Rəyçilər: F.el.dok.prof. Tahirə Məmməd

F.e.n.dos. Məti Osmanoglu

Elmi redaktor: Prof. Qara Namazov

Redaktor: Nazir Əhmədli

Saraclı M. Naxçıvan ədəbi mühitindən. BDU-nun filologiya fakültəsinin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2007, 80 s.

Dərs vəsaitində Naxçıvan ədəbi mühitinin XIX-XX əsrinə aid müxtəlif şəxsiyyətlərin bədii irsinə güzcü tutan elmi-tədqiqat xarakterli məqalələr toplanmışdır. Vəsaitdən filologiya fakültələrinin tələbələri və orta məktəblərin ədəbiyyat müəllimləri bəhrələnmə bilərlər.

Kitab Naxçıvan ədəbi mühitinin ayrı-ayrı hadisələri və şəxsiyyətləri haqqında yazılan məqalələrdən ibarətdir. Müxtəlif dövrlərə həsr edilmiş mövzularla müəllif XIX-XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti haqqında maraqlı məlumatlar verir. Məzmunundan hiss olunur ki, məqsəd bu ədəbi mühiti bütün parametrlərlə göstərmək yox, ayrı-ayrı fraqmentlərlə Naxçıvanda yaşanan ədəbi-mədəni həyat haqqında ümumi təsəvvür yaratmaqdır. «Naxçıvan ədəbi mühiti (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli)», «Naxçıvan ədəbi mühiti (1920-1960-cı illər)», «Eynəli bəy Sultanov (1866-1935) və dövrün ədəbi mühiti», «Molla Nəsirəddin» və «Füyüzat» dərgiləri arasında fikir ayrılıqları, ideya-məqsəd birliyi..., «Hüseyn İbrahimovun povestləri», «Cəbhəçi şair Abdulla Qurbaninin «Şəhidlər dastanı» kitabı haqqında ədəbi düşüncələr» kimi məqalələrdən Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinin XIX-XX əsr mərhələləri haqqında ümumi fikir formalaşa bilər.

Məqalələrin ruhundan sezilən belə bir cəhət də maraqlıdır ki, müəllif Naxçıvan ədəbi mühitini məhəlləşdirməmiş, orada yaşanan hadisələri və şəxsiyyətlərin fəaliyyətini ümumazərbaycan kontekstində təhlilə cəlb etmişdir. Naxçıvanda maarifçiliyin yayılması, «Gənc qələmlər»in fəaliyyəti, «Şərq qapısı»nda ədəbiyyat məsələləri, milli oyanış kimi problemlərə müraciət edən müəllif yalnız Naxçıvan hadisələrinə deyil, bütövlükdə millətimizin həyatında yaşanan bir çox proseslərə aydınlıq gətirməyə xidmət edir.

Toxunulan problemlərin müasir ədəbiyyatşünaslığımız baxımından aktuallığı da diqqəti cəlb edir. Belə ki, «Molla Nəsirəddin»də Azərbaycançılıq, H.Cavid yaradıcılığında türkçülük kimi məsələlərdən bəhs edən müəllif faktlara söykənən nəticələri ilə əhəmiyyətli problemlərə aydınlıq gətirir.

Kitabda toplanan məqalələrin bir uğuru da ondadır ki, tədqiqatçı onları daha öncədən mətbuatda çap etdirmiş, həmin mövzularda elmi konfranslarda məruzə etmiş və gəlidiyi

qənaətləri ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmışdır. Artıq onlar böyük oxucu və dinləyici auditoriyasında müzakirələrdən keçərək müəyyən rəy formalaşdırmış nəticələrdir.

Mətanət xanım məqalələrlə Naxçıvan ədəbi mühiti haqqında ümumi elmi təsəvvür yaratmaqla Azərbaycanın başqa bölgələrinə də diqqəti çəkir və belə bir rəyin formalaşmasına yardım edir ki, Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti haqqında dolğun və sistemli görüşə sahib olmaq üçün onun bütün regionlarına müraciət etmək və lazım gəldikdə hazırki məkan, ölkə coğrafiyasından kənara çıxmaqla mədəni coğrafiyanın ölçülərinin miqyaslarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tələbələrin ədəbi-mədəni hadisələri dəyərləndirməsinə elmi görüşlərinin daha da dolğunlaşmasına xidmət edəcəyini nəzərə alaraq bu tipli kitablardan yeri gəldikcə dərs prosesində istifadə edilməsi əhəmiyyətlidir.

Tahirə MƏMMƏD
Fil.e.d., professor

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ *(XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli)*

Odlar yurdunun qədim mədəniyyət beşiklərindən olan Naxçıvan torpağı bəşər sivilizasiyasına korifeylər bəxş etmişdir. Əcəmi Naxçıvani, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi kimi elm-sənət fədailəri ilə yanaşı, Heyran xanım, Qönçəbəyim, «Əncüməni-Şüəra» ədəbi məclisinin yaradıcısı, «Naib» təxəllüsü ilə şeirlər yazan Şeyxəli xan Kəngərli, Hacıağa Fəqir, Qüdsi Vənəndi, M.T. Sidqi və s. ədiblər məhz bu diyardan pərvazlanmışlar.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının flaqmanı C.Məmməd-quluzadə, «Molla Nəsirəddin» ədəbi məktəbinin yetirməsi Ə.Qəmküsar, ensiklopedik alim, jurnalist Məhəmməd ağa Şahaxtılı, tanrısı gözəllik və sevgidən yoğrulmuş Hüseyn Cavid, zəngin romanlar müəllifi M.S. Ordubadi, sənəti ilə insanı sehirleyen Bəhruz Kəngərli, dünya miqyaslı alim Yusif Məmmədəliyev Naxçıvan ədəbi mühitinin övladlarıdır.

XIX əsrin 80-90-cı illərində dirçəlişi ilə müşahidə olunan Naxçıvan ədəbi mühiti 2 mərhələyə ayrılır. Ötən yüzilliyin 80-cı illərini əhatə edən I mərhələ **maarifçi mühitin** yaranması, təşəkkülü dövrüdür.

Bu mərhələyə yazıçı-publisist **Eynəli bəy Sultanov** rəhbərlik etmişdir. (1866-1935)

Onun köməkçisi funksiyasını müəllim Əliməmməd Xəlilov (1862-1896) yerinə yetirmişdir.

C. Məmməd-quluzadə həmin dövr ədəbi mühitinin fəal iştirakçısı olmuşdur.

90-cı illər mərhələsi maarifçi mühitin **maarifçilik hərəkatına** çevrilməsi dövrüdür. Milli tərəqqi və dirçəliş illəri kimi səciyyələnən ikinci mərhələdə teatr və məktəbin fəaliyyəti genişlənmiş, məzmunca yetkinləşmişdir. Maarifçi qüvvələrin monolit cəbhəsi formalaşmış, müxtəlif milli-mədəni problemlər həll olunmuşdur. Bu mərhələnin ideya-təşkilati rəhbəri C. Məmməd-quluzadə olmuş, 1894-cü ildən isə bu işdə ona Mə-

həmməd Tağı Sidqi yaxından köməklik göstərmişdir (1854-1903).

C. Məmmədquluzadənin hüquq idarəsinə işə girməsi ilə Naxçıvan ədəbi mühiti nisbətən zəifləmiş, onun Tiflisə köçməsi və Sidqinin vəfatı ilə bu mühitin maarifçilik hərəkatı başa çatmışdır.

C.Məmmədquluzadə və müasirləri bu mühitdə maarifçiliyi müstəqil hərəkat səviyyəsinə qaldırdılar ki, bu da öz növbəsində Azərbaycanda maarifçi hərəkatın formalaşma və inkişafına xidmət göstərmək demək idi.¹

İstər Azərbaycanda, istərsə də onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanda maarifçi ədəbi mühit, maarifçi realist ədəbiyyatı yaratdı, yeni tipli yazıçılar nəslə formalaşdı. Bu mühitin məhsulu kimi maarifçi bədii ədəbiyyat meydana çıxdı. Yaranan maarifçi ədəbiyyat mühitin xarakterik hadisə və ideyalarının bədii əksi, əks-sədası idi. Bədii fikir, bədii düşüncə ciddi milliləşmə prosesi yaşamış, mühit-millə qaynaqlara söykənən yeni tipli ədəbiyyat yetirmişdir.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan ədəbi mühiti müstəqil ədəbi mərkəz səviyyəsində yaranıb inkişaf etmişdir. Dövrün C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, M.T.Sidqi, Mirzə Cəlil Şurbi kimi gənc maarifçi yazıçı və şairləri həmin mərhələdə Naxçıvanda yaşayıb yaratmışlar. Onlar əvvəldən mövcud olan dini-didaktik bədii fikrə yeni ideya-məzmun gətirmiş, maarifçi realist ədəbiyyatı formalaşdırmışlar. Həmin əsrin 60-70-ci illərində müxtəlif əsərlərdə köhnəlik meyllərinə qarşı nisbətən ciddi etirazların səslənməsi didaktik poeziya ilə maarifçi realist ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynamışdır. Əgər qeyd etdiyimiz dövrdə məktəb maarifçilik hərəkatının beşiyi olmuşsa, Mirzə Cəlil və müasirləri bu beşiyin keşikçiləri olmuşlar. 90-cı illərdə Naxçıvan ictimai ədəbi mühitində maarifçilik hərəkatının inkişafı ilə bağlı yaxşı nə varsa, hamısı C.Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. Bu xeyirxah işdə

¹ Həbibbəyli İ.C.Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri.

onun yardımçıları isə Sadiq Xəlilov, Əbülqasım Sultanov, Kərimbəy İsmayılov, Kərbəlayı Cəfəralı Adıgözəlov, Molla Məmmədqulu Qaziyev və başqaları olmuşlar.

Bildiyimiz kimi, «Molla Nəsrəddin»in nəşrinə qədər Azərbaycanda satirik publisistika demək olar ki, yox idi. XX əsrin əvvəllərinin ictimai-tarixi mühiti təzə satiriklər üçün məktəb rolu oynayan «Molla Nəsrəddin»i meydana çıxardığı kimi yeni tipli ədəbiyyatı da formalaşdırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatının, onun tərkib hissəsi kimi Naxçıvan ədəbi mühitinin «Molla Nəsrəddin» dövrü milli bədii fikrin inkişafında xüsusi bir mərhələdir. Bu mərhələdə ədəbi düşüncənin mayası kəsərli tənqiddən və ictimai satiradan tullmuşdur.

1920-ci ilin iyul ayında Naxçıvanda sovet hakimiyyəti quruldu və bu hadisə əbədi mühitdə xüsusi mürəkkəbliklə müşahidə olundu. Təqiblər, repressiyalar yüzrlə ziyalı dərbədar saldı. Sosialist ideologiyasının şəriksiz hökmranlığı naminə hər cür bəd əməllərə əl atılması, yaradıcı adamları olduqca çətin şəraitdə işləməyə məcbur edirdi.

Qocaman şairlərdən Ə.Məhbus, Məhəmməd Rəsizadə, Molla Mahmud Çakər öz şeirləri ilə yeni quruluşa rəğbətini bildirməyə çalışırdı. Gənclər isə vədlərə inanıb həvəslə yaradıcılığa başlayırdılar. Quruluşu tərənnüm edən ədəbi qüvvələr üçün münbit şərait yaradılması məqsədilə 1921-ci il noyabrın 11-də Naxçıvanda «Cavanlar həyatı» adlı qəzet nəşrə başladı. Bir qədər sonra bu qəzet «Füqara səsi» adı ilə nəşrini davam etdirir (Şura Cümhuriyyətinin orqanı kimi). (Axundlu Y. Naxçıvanın ədəbi mühiti. Qobustan. 1999 № 2 S 48)

1922-ci ilin aprelində isə qəzet «Şərq qapısı» adı ilə nəşr olunur.

1925-26-cı illərdə Əvəz Sadiq, Abbas Gülməmmədov, Eyyub Abbasov, Məşdi Babayevin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda «Gənc qələmlər» ədəbiyyat dərnəyi təşkil edilib. Qeyd edək ki, ədəbi gəncliyin inkişafında «Şərq qapısı» qəzeti də az rol oynamırdı. Lətif Hüseynzadə, Məmməd Əkbər, Seyid Səbri,

Nemət Hüseynov, Məmmədli Tarverdiyev, Məmməd Hüseyn Təhmasib və başqaları maraqlı yazıları ilə mətbuatda tez-tez çıxış edirdilər.

Alman faşistlərinə qarşı aparılan müharibədə ədəbiyyat da tam gücü ilə iştirak etməyə başladı.

XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısından etibarən Naxçıvanda ədəbi mühit öz inkişafının növbəti mərhələsinə qədəm qoyur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin fəaliyyəti yeni ədəbi qüvvələr hesabına güclənir. M.Nəsirli, H.İbrahimov, H.Razi, Ə.Yusifli, H.Elşevər və başqaları ədəbi fəaliyyətdə böyük uğurlar qazanırlar.

60-cı illərdə yazıçı Hüseyn İbrahimov əyalət mühitində parlayan inayət kimi realizmin həyatı gücünü dolğunluğu ilə özündə təcəssüm etdirən qiymətli mənəviyyat hekayələri, insan talelərinin çoxşaxəli qatlarına psixoloji prizmadan güzgü tutaraq insanı bütöv halda obraz səviyyəsinə yüksəldən povest və romanları ilə diqqət çəkir. «Dəli Kür», «Böyük dayaq» kimi ədəbi nümunələrlə bir cərgədə dayanmağa mənəvi haqqı olan «Sabahın sorağında» məhz həmin dövrdə (1966) işıq üzü gördü. H.İbrahimov istər bu əsərdə, istərsə də «Bahar yağışı», «Əsrin onda biri» kimi romanlarında yazıçı həqiqətində sadıq qalaraq, ideoloji təsisatlardan kifayət qədər kənarında dayanmağa çalışmışdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ömrünün 40 ilindən çoxunu respublikada ədəbi mühitin inkişafına sərf edən xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov indi də Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin sədridir. Onun bilavasitə qayğısı və tələbkarlığı, idarəçilik qabiliyyəti sayəsində Naxçıvan ədəbi mühitində böyük yazarlar ordusu yetişmişdir. M.Nəsirli, H.Razi, Ə.Yusifli, H.Elşevər, A.Qasimov, M.Möhsünov və başqalarının da Naxçıvan ədəbi mühitində öz yerləri, öz mövqeləri vardır.

*Elmi axtarışlar. VI topla
Bakı Elm, 2001*

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ (1920-1960-CI İLLƏR)

XX əsrin əvvəllərinin ictimai-ədəbi mühiti «Molla Nəsrəddin» kimi «satirik-publisistika məktəbi»nin nəşrini meydana çıxardığı kimi, yeni tipli ədəbiyyatı da formalaşdırmışdır. Özünəməxsus ideya-estetik prinsipləri, orijinal sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə silahlanmış «Molla Nəsrəddin» dövrü ədəbiyyatı xalq həyatını özündə ehtiva edərək klassik ədəbi ənənlərdən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir.

Bu dövrdə ədəbi düşüncənin mayası kəsərli tənqiddən və ictimai satiradan tutulmuşdur. Bildiyimiz kimi tənqidi realizmin dayağı və sütunlarını məhz «Molla Nəsrəddin» dövrü ədəbiyyatı yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin həmin dövr ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında rolu danılmazdır. Əliqulu Qəmküsar, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov və başqaları həmin mühitin övladları kimi Mirzə Cəlilə yardımçı olmuşlar.

XX əsrin əvvəllərinin bədii düşüncəsi və fəlsəfi ovqatı olan Cavid sənəti, zəngin romanları ilə Azərbaycanda roman janrının əsasını qoyan M.S.Ordubadı qələmi də təsadüfi deyildir ki, həyata və sənətə ilk vəsiqəsini məhz bu mühitdən almışlar.

1920-ci ildə rus ordusu tərəfindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həmin ilin iyul ayında Naxçıvanda da şura hökuməti yarandı.

Naxçıvan ədəbi mühiti öz mürəkkəb və keşməkeşli dövrünü yaşamağa başladı. Əksər ziyalılar təqiblərə, həbslərə məruz qaldığı üçün diyarı tərk edib dərbədar düşdü. Məhv olunanlar da oldu, qalanlar isə olduqca ağır şəraitdə fəaliyyətlərini davam etdirməyə başladılar.

Sosialist ideologiyasının hegemonluğuna nail olmaq, monoton ədəbiyyatı formalaşdırmaq üçün hər cür bəd əməllərə əl atılsa da, ədəbiyyat ağır şəraitdə belə yaşamağa qadir olduğunu sübut etmişdir. Odur ki, Naxçıvanda yaşayan ədiblər də yaradıcılıqlarına yeni notlar əlavə etdilər.

Qocaman şairlərdən Ə.Məhbus, Məhəmməd Rəsizadə, Molla Mahmud Çakər yeni quruluşa rəğbətlərini öz şeirlərində ifadə etməyə çalışırdılar.

Gənclərdə isə bu quruluşa tam inam var idi. onlar böyük həvəslə yaradıcılığa başlayaraq, yeni dövrəyə mədhiyələr qoşurdular.

Quruluşu tərənnüm edən gənc yazarlar üçün şərait yaradılması, onların əsərlərinin təbliği və nəşri həmin dövrün aparıcı meyllərindən idi. Bu məqsədlə 1921-ci il noyabrın 9-da Naxçıvanda «Cavanlar həyatı» adlı qəzet, nəşrə başladı. Bir qədər sonra bu qəzet Naxçıvan Şura Cümhuriyyətinin orqanına çevirildi və «Füqəra səsi» adı ilə nəşrini davam etdirdi. 1922-ci ilin aprelində isə qəzet «Şərq qapısı»na çevrildi. Qəzetin gənc yazarların əsərlərinin çapı və təbliği sahəsində müstəsna xidməti var idi.

1925-1926-cı illərdə Əvəz Sadiq, Abbas Gülməmmədov, Əyyub Abbasov, Məşdi Babayevin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda «Gənc qələmlər» ədəbiyyat dərnəyi yaradıldı.

Naxçıvanda ədəbi gəncliyin inkişafında «Şərq qapısı» qəzeti ilə yanaşı bu dərnəyin də böyük rolu oldu.

Lətif Hüseynzadə, Məmməd Əkbər, Seyid Səbri, Nemət Hüseynov, Əli Zəbun, Məmmədəli Tanrıverdiyev, Məmməd Hüseyn Təhmasib və başqaları ayda iki dəfə onlara verilən imkandan istifadə edərək «Şərq qapısı» səhifələrində çıxış edirdilər.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması Naxçıvan ədəbi mühitinə də təsirsiz qalmadı.

Ədəbi mühit müharibə ab-havasına kökləndi. Ölkənin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da ədəbiyyat alman faşistlərinə qarşı müharibədə süngüyə çevrildi.

M.H.Təhmasibin «Aslan yatağı», N.Nağıyevin «Polad» kimi əsərləri həmin dövrdə Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan əsərlər sırasnda xüsusi yer tutur.

Təbii ki, müharibə mövzusunda yazılmış bir çox əsərlərdə birtərəfli təsvir və tərənnümlərə rast gəlmək olurdu. Bu dövrün, zamanın məcburi diqtəsinin təzahürü idi.

40-cı illərin 2-ci yarısından etibarən Naxçıvanda ədəbi mühit öz inkişafının növbəti mərhələsinə qədəm qoydu.

Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin fəaliyyəti yeni ədəbi qüvvələr hesabına güclənir.

40-cı illərdə ədəbiyyata gələn Hüseyn Razi (1924-1998) gözəl lirik şair, dramaturq və nasir kimi tanınır. «Buludlar arasında» povestində yazıçı müharibə iştirakçısı kimi şahidi olduğu hadisələri qələmə alır. Onun bütün şeir yaradıcılığında və «Odlu diyar» pyesindən doğma yurda bağlılıq qırmızı xətt kimi keçir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin inkişafı 50-ci illərdə daha intensiv olur. Hələ 20-ci illərdə yaradıcılığa başlayan Müzəffər Nəsirli (1911-1980) 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində bir sıra şeirlər, «Bacılar» və «Arpaçayın dastanı» poemalarını yazır. Vətənin füsunkar təbiətinə məhəbbət və zəhmət adamlarının həyatına rəğbət bu əsərlərin əsas ideya xəttini təşkil edirdi.

Həmin dövrdə şair Əliyər Yusifli (1929-1993) lirik poeziya nümunələri yaradır və qələmini dramaturgiya sahəsində də smayaraq «Vicdan əzabı» pyesini yazır.

Həsən Fətullayevin (Elsevər) yaradıcılığı da maraqlı doğur. (1925) «Mənim Gülgəz bacım» povesti və «Vüqarlı gözəl» pyesi ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir. 1964-cü ildə «Ürəklər bir vuranda» kitabı işıq üzünə çıxır.

50-ci illərdə ədəbiyyata gələn Novruz Əliyev «Vətən həsrəti», «Etiraf», «Narahat ürək» və s. hekayələr, «Zülmətdə işıq» povesti ilə diqqəti cəlb edir. Povest Mirzə Cəlilin həyat və fəaliyyətinin Nehrəm dövrünə həsr olunmuşdur. Onun «Qəmli günlər» pyesi 60-cı ildə tamaşaya qoyulmuşdur.

Orijinal yaradıcılıq üslubuna malik olan yazıçılardan biri də Möhsün Möhsünovdur. «Adətimiz var bizim» adlı ilk şeiri 1961-ci ildə «Kirpi» jurnalında çap edildikdən sonra

M.Möhsünov nəsr sahəsinə keçmiş, satirik ruhlu hekayələr yazmışdır ki, bunlarda da əsasən lirik-psixoloji ruh hakimdir.

60-cı illərdə yaradıcılığa başlayan Həmid Arzulu lirik şeir və tərcümələrlə yanaşı, onlarla hekayə də qələmə almışdır. «Günəş bizə yaxındır», «Tək hörük» kimi hekayələri həmin illərin ən yaxşı nümunələrindəndir.

Yaradıcılığa 50-ci illərdə başlayan Adil Qasimov (1938) poeziyasında Vətən və xalq taleyi üçün önəmli olan mənəvi problemlərin yüksək bədiiliklə təsviri aparıcı mövqedədir. «Dağlar, qalalar, babalar», «Qaranquş ömrü» və s kitabları maraqla qarşılıb.

Qeyd edək ki, Naxçıvan ədəbi mühiti dövlətin diqqətindən o qədər də kənarda olmamışdır.

1958-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının səyyar plenumunun Naxçıvanda keçirilməsi bu mühitə olan qayğı və diqqətin ifadəsi sayıla bilər. Plenumda çıxış edən xalq şairi R.Rza qədim diyarda yaşayıb-yaradan yazıçıların yaradıcılığı barədə ətraflı çıxış edərək onları ədəbiyyatımızın «ümid verən bir dəstəsi» adlandırmışdır.

Bu «ümid verən dəstə» nin öndəri Hüseyn İbrahimovun Naxçıvan ədəbi mühitində öz yeri, öz mövqeyi vardır. 40-cı illərdə ədəbiyyatla, şeirlə gələn H.İbrahimov yaradıcılığı 50-60-cı illərdə daha çox diqqət mərkəzində dayanır. Ədibin «Gülzar» adlı hekayələr kitabı, «Baharın hekayəsi», «Göyərçinin məhəbbəti», «Səhv edəndə» povestləri ədəbi ictimaiyyət tərəfindən bəyənilmiş, daha çox gənc nəslin qəlbinə yol taparaq ona böyük uğur gətirmişdir. Ədəbi-tənqid əxlaqi-tərbiyəvi xarakterli məişət hekayələrindən, mənəviyyatımızın ağırlı məqamlarına güzgü tutan povestlərindən istedadlı bir qələm sahibinin ədəbiyyata gəldiyini duyur və yeri gəldikcə onun yaradıcılığına toxunurdu.

1964-cü ildə işıq üzü görən ilk romanı «Sabahın sorağında» ilə yazıçı özünü istedadlı nasir, realist sənətkar kimi təsdiqlədi. Akademik Məmməd Arif ədibin mənəvi intellektual keyfiyyətlərə malik surətlər yaratmaq bacarığını yüksək qiymətləndirdi.

Professor Təhsin Mütəllibovu qane edən cəhət isə yazıçım ailə-məişət problemləri, mənəvi-əxlaqi dəyərlər daha çox məşğul etdiyi üçün obrazların daxili psixoloji aləminin təqdimi idi. Yazıçının dil zənginliyi də tənqidçini razı salırdı.

H.İbrahimovun bu romam kənd haqqında köhnə ideoloji təsəvvürləri söküb dağıdan, 60-cı illər nəsrinin ən yaxşı nümunələri («Yanar ürək», «Böyük dayaq» və s) ilə bir sırada dayanmağa mənəvi haqqı olan əsərdir.

«Mirzə Cəlil ədəbi məktəb»nin layiqli davamçısı, realizmi uzun müddətli təkamül yolu ilə əsərlərində cilalayıb inkişaf etdirən xalq yazıçısı, Şöhrət ordenli H.İbrahimov bu gün 100 hekayə, 8 povest, 5 roman müəllifi kimi Naxçıvan ədəbi mühitinə ağısaqqallıq və rəhbərlik edir.

Bakı universitetinin xəbərləri
Humanitar elmlər seriyası
B, 2001. № 3

XX ƏSR NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN

XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşan mütəfəkkirlərin əksəriyyəti Güney Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin yardımçıları və bilavasitə iştirakçıları olmağa çalışırdılar.

Avropanı Asiyadan ayıran, Çar Rusiyası ilə dərəcəlik İram arasındakı sərhəddə yerləşən Naxçıvan şəhəri bir-birini inkar edən iki müxtəlif mədəniyyətin toqquşduğu təbii meydana idi. Əslində bu iki mədəniyyət orta əsr ilə təzə əsrə məxsus olan mədəniyyət idi. Bu mədəniyyətin mütərəqqi cəhətlərini mənimsəyən «Hüşyar naxçıvanlı»lar onu Arazın o biri sahilinə də yaymağa çalışırdılar.

Məşhur siyasi xadim, Moskva Universitetinin hüquq fakultəsinin məzunu, Naxçıvan teatrının əsasını qoyanlardan biri

Fərəculla Şeyxov mədəni hərəkətdə yaxından iştirak etmiş, məşrutə hərəkətinə maddi və mədəni dəstək vermişdir. Onun qardaşı kərbəlayi Nəsrulla Şeyxov (1863-1921) məşrutəçi, maarifçi, siyasi xadim olmuşdur. Uşaqlığını Naxçıvanda və Şamaxıda keçirmişdir. Məddah təxəllüsü ilə şeirlər yazan atası Məşədi Əsədin təsiri ilə məktəb təhsili görməyə də, öz gücünə türk və fars dillərini öyrənir. 1892-1909-cu illərdə Culfada Qəmküsarın atası Məşədi Ələkbərin komisiya idarəsində işləyir. Cənubdakı məşrutə hərəkətində fəal iştirakına görə «Cəməşid» ləqəbi ilə tanınmış və həbs olunmuşdur. (1909) Dörd ay İranda, bir il Həştərxanda həbsxana həyatı keçirdikdən sonra əfv edilmişdir. Az sonra yenidən həbs olunaraq Kırımçuq və Tsaritsin şəhərlərində cəza çəkmiş, 1918-ci ildə azad olunmuşdur. İran kommunist firqəsinin tərkibinə daxil olmuş və 1921-ci ildə qətlə yetirilmişdir. Digər qardaşları Abdulla və Məmədhüseyn Şeyxovlar da cənublu qardaşlarına hər cəhətdən dəstək olmağa çalışırdılar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Şeyxov qardaşları məşhur «Molla Nəsrəddin»çi Əliqulu Qəmküsarın, (Nəcəfovun) doğma dayıları idi. Əliqulu Qəmküsar qardaşı Rzaqulu və dayısı Kərbəlayi Nəsrulla ilə birgə Culfada yaşayırdı, (ailəsi Naxçıvanda idi) İran inqilabına böyük ümidlər bəsləyirdilər. Onlar Səttərxan hərəkətinin fədailərinə çevrilir, bu mübarizəyə maddi və mənəvi yardım edirdilər. Səttərxanın ən yaxın köməkçisi Heydər Əmioğlu hərəkətin təşkilatçılarından sayılan Səid Səlməsi ilə məstəkdaşlıq etmələri bunu bir daha təsdiq edir. Xatırladaq ki, Əliqulu Qəmküsar «Molla Nəsrəddin» jurnalının səhifələrində «Xadimimillət», «O taylı», «Cüvəllağ» və s. imzalarla cəhalətə, fanatizmə qarşı qələm döyüşünə çıxırdı.

Cənubi Azərbaycanın maarif və mədəniyyətin yayılmasına yardımçı olanlardan biri də Ağaməmməd Əkbərov idi. O, Naxçıvanda kitab mağazası saxlayır, orada mətbuatın, demokratik ədəbiyyatın yayılmasına kömək etməklə yanaşı Zaqafqaziya demokratları ilə Cənubi Azərbaycan inqilabçıları arasında əlaqə yaradırdılar.

Dövrünün demokratik fikirli ziyalılarından olan mübariz tərəqqipərvərlərdən biri də Mirzalıbəy Bektəşdir. C.Məmmədquluzadənin kiçik qardaşı və 1907-1911-ci illərdə Təbriz barrikadalarında İran şahlığı əleyhinə vuruşmuş, Mirzə Ələkbər kimi ziyalılar qonşu İranda yeni qüvvə olan jəhalət və zülmət dünyasını sarsıtmaq üçün hər iki sahildə işlər aparırdılar.

Naxçıvan demokratları iki əsrin ayrıcındakı dövrdə dünyagörüşcə nisbətən məhdud olsalar da, əsrin əvvəllərinin fırtınası onları artıq ayıltmışdı. 1907-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkəti başlanarkən onların hamısı bu hərəkətin müvəffəqiyyətlə genişlənməsinə var qüvvələri və şəxsi iştirakları ilə kömək etməyə çalışırdılar.

Bu məqsədlə Təbrizdə «Molla Nəsrəddin» jurnalını İranda yayınan bir mərkəz yaradılmışdı. Mərkəzin əsas təşkilatçılarından biri C.Məmmədquluzadənin qardaşı Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə idi. Mirzə Ələkbər İran Demokrat fiqəsi xadimi Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaxın silahdaşlarından idi. Bu cəmiyyətin intibahnaməsinin «Molla Nəsrəddin»də çap olunması da buradan irəli gəlmişdir.

«Qalxm qiyam edin! Sübh açıldı, müəzzin təkbir çəkir, xoruzlar banlayır, eşitməyirsiniz məyər, vaxt yetişdi! Pəs qəsb olunan hüququnuzu nə vaxt alacaqsınız? Qanun ədalət və müsavət qabağında səf bağlayıb durun ey İranın Rəşid və Qəyyur oğulları!...

Cəmiyyəti demokrati mütərəqqiyyəyin heç bir fədakarlıqdan çəkinməyəcək?»

C.Məmmədquluzadənin 1920-21-ci illərdə öz jurnalının nəşrini Təbrizə köçürməsi də Mirzə Ələkbərin təklifi və təkidilə olmuşdur. Bu hadisə demokratların və açıq fikirli əhəlinin böyük sevincinə səbəb olmuşdur.

Mirzə Cəlilin belə bir qərar qəbul etməsinə səbəb eyni zamanda Şimalda mürəkkəb şərait yaranması və Xiyabani hökumətinin möhkəmlənməsinə yardım etmək idi. Lakin onun gəlişindən üç gün sonra Xiyabani qətlə yetirilmişdir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı bütün Təbriz fəaliyyəti dövründə Ş.M.Xiyabaninin milli amallarına sadıq olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə hələ «Molla Nəsrəddin»ə qədərki fəaliyyətində İran mövzusunda müəyyən maraq göstərmişdir. Onun 1905-ci ildə rus mətbuatı vasitəsilə oxuculara çatdırdığı «Binəsiblər» və «Xeyir-dua» məqalələrində İranın ayrı-ayrı mahallarında piyada min verst yol gəlmiş zəhmətkeş insanların Qafqazdakı «küçə qırğınları» dövründə keçirdikləri ağır yaşayış tərzini təsvir edilmişdir. Gənc müəllif haqlı olaraq çıxış yolunu bu zülmü üzərlərindən atmaq üçün birləşib öz vətənlərində mübarizə aparmalarında görürdü. Bu qənaət Mirzə Cəlilin cənub mövzusunda sonralar yazdığı məqalə və felyetonlarında müxtəlif aspektdən mənalandırılmışdır. Bu məqalələri bütövlükdə «Molla Nəsrəddin»in İran siyasətinə dair «Xeyir-dua» kimi də dəyərləndirmək olar. (Həbibbəyli İ.Cəlil Məmmədquluzadə . Mühiti və müasirləri B.1997)

Böyük ədibimiz bütün mənalı həyatı və yaradıcılığı boyu güneyli qardaşlarımızın ağır həyatını, dözülməz şəraitini yanayana təsvir etmişdir.

«Azərbaycan» adlı məqaləsində ədib yazır: «Ax unudulmuş Vətən, ax yazıq Vətən! Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular.

Ey torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarımız, ey keçəpaq, xoylu, meşkinli, sərablı qardaşlarım, ey marağalı, mərəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşlarım, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin. Hər şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin fikirləşək, görək hardadır bizim Vətənimiz, gəlin, gəlin, ey unudulmuş Vətənin cırıq-mırıq qardaşları!»

«Molla Nəsrəddin» səhifələrinə çıxarılmış «İranda hüriyyət» adlı silsilə yazılar Səttarxan hərəkətinə təkan vermiş, ona zəmin hazırlamışdı. Mirzə Cəlil hərəkətin çətin, böhranlı çağlarında xalqın diqqətini məşrutəçilərə yönəltdi, «bir millətin dini, namusu hüququ, Vətəni» sarmış təhlükətən

xilas etmək naminə kömək əli uzatmağın zəruriliyini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmışdır: «Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, Vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa, gözümüzün qarşısında Azərbaycan matəmgahı durur.»

İnqilabın boğulması ilə əlaqədar Cənubi Azərbaycan xalqının demokratik hərəkəti onun qarşısında qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirə bilməsə də bütövlükdə Arazın o tayında milli ictimai şüurun oyanışında müsbət rol oynadı. Molla Nəsrəddinin təsiri ilə Cənubi Azərbaycanda bir-birinin ardınca çoxlu satira jurnalları çap olunmuşdur. («Azərbaycan», «Həşər-ratül-ərz», «Molla», «Nəsimi Şimal», «Suri İsrafil» və s.)

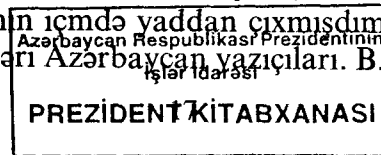
Molla Nəsrəddin jurnalı milli oyanış və tərəqqi məsələlərində fikirləri üst-üstə düşən Zeynalabdin Marağalının yaradıcılığına müsbət münasibət bəsləmiş, onunla vahid cəbhədən çıxış edərək Vətənin nicat yollarını göstərmişdir. Şərqdə köklü dəyişikliklərə üstünlük verən «Molla Nəsrəddin» in Şərq proqramının nəzəri əsası, yaxud ədəbi manifesti «İbrahimbəyin səyahətnaməsi» oldu.

Elmi axtarışlar, VIII toplu
B: 2002

EYNƏLİ BƏY SULTANOV (1866-1935) VƏ DÖVRÜN ƏDƏBİ MÜHİTİ

Eynəli Çölü bəy oğlu Qullarağasıyev (Sultanov) Naxçıvan ədəbi mühitində özünəməxsus fəxri yer tutan və bu mühitin formalaşmasında müstəsna xidməti olan şəxsiyyətdir. Mirzə Cəlil onun həyatında E. Sultanovun oynadığı rolun əhəmiyyətini bu cür dəyərləndirirdi:

«Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri-sadəəcə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım» (İ. Həbibbəyli. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. B. 2004)

E. Sultanov 1866-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini Naxçıvan şəhər məktəbində almışdır (1872-1880). Sonrakı təhsilini İrəvan kişi gimnaziyasında davam etdirmiş (1880-1886), təhsil illərində rus, latın, yunan və fransız dillərini öyrənmişdir. Müxtəlif dillərdən tərcümə fəaliyyətinə də bu illərdə başlamışdır. Bu tədris ocağında dövrünün tanınmış maarifçilərindən olan Mirzə Elxanov (1880-1885) ona riyaziyyatdan, Firudin bəy Köçərli (1885-1886) ana dili və ilahiyyatdan dərslər demişlər.

E. Sultanov Naxçıvanda özünüdərkən formalaşmasındakı fəaliyyətinə hələ tələbə ikən başlamış, 1882-ci ildə doğma şəhərində «Ziyalı məclisi» və «Müsəlman dram incəsənəti» cəmiyyətini yaratmışdır. Yeniyetmə və gənclik üçün bu cəmiyyətlər sözün əsl mənasında məktəb funksiyasını yerinə yetirmişdir. O, Naxçıvan şəhərində mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçısı, mütərəqqi ziyalılar dəstəsinin ilk müəllimi və tərtibçisi kimi tanınmışdır.

Buna görədir ki, Cəlil Məmmədquluzadə onu «özündən artıq hüşyar dost» kimi qiymətləndirmiş, maarif aləminə daxil olmasında gimnaziya məzununun müstəsna rolunu xüsusi qeyd etmişdir. Əlbəttə, dostluq hər iki yazıçı üçün xeyirli olmuşdur. E. Sultanov da öz növbəsində Cəlil Məmmədquluzadənin təmsalında özünün məslək və əməl dostunu tapmışdır. Onlar bir-birinin səsinə səs verən sirdaşlar kimi vahid cəbhədə birləşmişdilər.

1886-cı ildə müasirləri ilə birlikdə E. Sultanov Naxçıvan teatrının əsasını qoymuşdur. (M.F. Axundovun «Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah» komediyası ilə).

E. Sultanov «Ziyalı məclisi» üzvlərinin köməyi ilə bir sıra əməli tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışmış, Naxçıvanda kitiabxana açdırmağa nail olmuşdur.

1887-1891-ci illərdə qısa fasilələrlə Naxçıvanda yaşamış, əsasən Qarsda şəhər upravasında rütbəsiz məmur, yaxud «mühüm işlər üzrə məmur» vəzifəsində çalışmışdır. Həmin dövrdə tanınmış publisist İsa Sultan Şaxtaxtinski və Eynəli

bəyin qohumu Ələkbər Sultanov da Qars vilayətində işləyirdi. Buradan belə qənaətə gələ bilərik ki, o dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitinin bu tanınmış ziyalıları türk- Azərbaycan mədəni əlaqələrində əvəzsiz rol oynamış, türk ziyalıları arasında maarifçiliyin inkişafına öz töhfələrini verə bilmişlər.

Eynəli bəy sonralar da Naxçıvan mühiti ilə əlaqələri kəsməmiş, ədəbi-mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. Xüsusən teatr hərəkatı bilavasitə onun rəhbərliyi və iştirakı ilə formalaşmışdır. «Tatarka» pyesi yerli həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuş, Mirzə Fətəli Axundovun «Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyası E. Sultanovun rus dilinə tərcüməsində Naxçıvan teatrında oynanılmışdır. O, 3 minə yaxın atalar sözünü toplayıb, mövzularına görə qruplaşdırmış, rus dilinə çevirmişdir.

1891-ci ildə «Novoe obozrenie» qəzetində «Tatar atalar sözləri», «Arxı keç, sonra bərəkallah de» məqalələri dərc olunmuşdur. Ardıcıl olaraq ədəbi-publisist yazılarla qəzetdə çıxış edən Eynəli bəy «Balıqçı və balıq» nağılı Köçərlinin tərcüməsində, «Azərbaycanlılar nə oxuyurlar», «Bir daha şeyə müsəlmanların dini şəbihləri haqqında», «Şaxtaxtinski və şərq fonetik əlifbası» və s. məqalələri ilə diqqəti cəlb etmiş, habelə «Kiçik sərgüzəşt», «Novruz ağa» hekayələri ilə oxucu marağına səbəb olmuşdur. Onun Həsən Ağa Kəngərli ilə Naxçıvanda gizli mətbəə təşkil etdiyi ehtimal olunur.

1893-1902-ci illərdə İrəvan Dairə Məhkəməsində müxtəlif vəzifələrdə işləsə də (tərcüməçi, katib, prokuror köməkçisi) Naxçıvan ziyalıları ilə əlaqələri davam etdirmiş, buradakı ədəbi-mədəni mühitin inkişafına köməyini əsirgəməmişdir.

1895-ci ildə «Novoye obozrenie» qəzetində «Kiçik sərgüzəşt» adlı hekayəsi dərc olunmuşdur.

1903-cü il – İrəvanda ikən bədii – publisist fəaliyyətini davam etdirmiş «Qaynana-xain ana» etnoqrafik hekayəsinə «Çalma» portret hekayəsi yazılmışdır. 1905-ci ildə «Kaspi» qəzetinin İrəvan üzrə xüsusi müxbiri olmuşdur. Bu qəzetdən «İrəvan hadisələri», «İrəvan hadisələri haqqında həqiqətlər»

və s. məqalələri çap olunmuşdur. 1906-cı ildə atası vəfat etdikdən sonra İrəvandan Naxçıvana qayıtmışdır. Bu dövrdə «Dinmi, ünümü» hekayəsini yazmışdır.

Yaxın qohumlarından Tubu xanımla ailə həyatı qurmuş, Naxçıvandakı Süzməlik, Göynük və Sirab kəndlərindəki torpaqlarını kəndlilərə bağışlayaraq Tiflisə köçmüşdür (1908).

Onun yaradıcılığının Tiflis dövrü ömrünün sonunadək davam edir. O, bu mühtədə bir daha püxtələşir, formalaşır. Tiflis ədəbi mühiti E.Sultanovu məhsuldar yazıçı-publisist və tərcüməçi kimi yetişdirmişdir.

1912-ci ildə F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabına özünün topladığı folklor nümunələrini daxil etmişdir.

Ardıcıl olaraq «Molla Nəsrəddin»çilərin müdafiəsində dayanan publisistin məqalələrində Qafqaz və Şərqi xalqının həyatı və mənafeyi öz əksini tapmışdır.

E.Sultanov vətəndaş bir publisist kimi daha çox mənsub olduğu xalqın dərdlərinə çarə axtarmışdır. «Müsəlman xalqına son söz», «Xalqa məhəbbət», «Ziddiyyət», «Zəruri izahat» və s. məqalələri qüvvətli milli xəlqi ruhda köklənmişdir. «Xalqa məhəbbət» məqaləsində deyilir: «Mənim xalqım! Səni azad insanlar içərisində azad, xoşbəxtlər içərisində xoşbəxt, maarifçilər arasında maarifçi görə biləcəyəmmi?»

E.Sultanovun publisistikasında Naxçıvan mövzusu da mühüm yer tutur. Onun «Naxçıvan məktubları» silsilə məqalələrində milli oyanış və maarifçilik məsələləri qələmə alınmışdır. Həmin silsiləyə daxil olan «Naxçıvan xəbərləri», «Naxçıvanda nə danışirlar?» «Dövlət Dumasına seçkilər», «Naxçıvan kişi gimnaziyası haqqında», «Naxçıvan publikası» və s. kimi məqalələrdə əsarət və köləlikdən xilas olmağa, ictimai-mədəni tərəqqiyə ardıcıl bir çağırış vardır.

Qeyd edək ki, məqalələrini rus dilində yazıb dərc etdirməsi E.Sultanova Azərbaycan gerçəkliyini geniş oxucu dairələrinə çatdırmağa imkan vermişdir.

E.Sultanov Tiflisin teatr mühitinin yeni mərhələdə inkişafına da köməklik göstərmişdir. 1909-cu ildə tiflisdə «Zubalaşvili

xalq evi» yanında Azərbaycan dram şöbəsinin təşkilində yaxından iştirak etmişdir. Onun müxtəlif tamaşalara yazdığı rəsenziyalar, ayrı-ayrı aktyorlar haqqında məqalələr, Tiflisdəki Azərbaycan teatrının təşəkkülünə müsbət təsir göstərmişdir.

O, pedoqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuş, 1911-1916-cı illərdə Tiflis birinci qadın gimnaziyasında Rus dili dərslərini tədris etmiş, 1917-ci ildən isə ana dili müəllimi və sinif nəzarətçisi vəzifələrində çalışmışdır.

O həmçinin latın qrafikasına keçmək uğrunda ardıcıl səy göstərmiş, yeni əlifba komitəsi Tiflis şöbəsinin katibi vəzifəsini daşımışdır (1924).

Bədii yaradıcılıq sahəsində əsasən dram və nəsr əsərləri yazmışdır. Onun «Tatarka» («Azərbaycan qızı») pyesi XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuş, 1904-cü ildə İrəvanda kitab halında nəşr edilmişdir. Əsərdə qadın azadlığı məsələsi qoyulmuş və müəyyən səviyyədə həll edilmişdir. Komediyanın əvvəlində verilmiş «Müəllifdən bir neçə söz»də yazıçı «müsəlman xanımların hər şeyi bilməyə can atan Avropa qadınlardan xəbərsiz qalan baxışlarının pərdəsinin kiçik bir küncünü açmağı» öz məqsədi kimi nəzərə çarpdirmişdir. Komediyaadakı Sənəm M.F.Axundovun qadın obrazlarının yeni şəraitdəki davamı və inkişafıdır.

E.Sultanovun hekayələrində mövzu və sujetin Qərb ədəbiyyatı ilə səsleşdiyi məqamlar da vardır. «Avropa əhli-qələmləri»nin əsərlərinə yaxından bələd olan bir yazıçı üçün bu hal təbii idi. «Kiçik macəra», «Bülbül», «Fars qızı» hekayələrində fransız və italyan ədəbiyyatı nümunələri ilə bənzərlik daha aydın hiss olunur. Lakin artıq etiraf olunduğu kimi, göstərilən hekayələrdə E.Sultanov hadisəni bir az müasirləşdirmiş nəticəni örtülü qoyub, oxucunun ixtiyarına vermişdir.

Bununla belə, mövzu və sujet oxşarlığından bəhs edərkən həm də xalqların həyatının müxtəlif tarixi məqamlarındakı yaxınlıq və səsleşməni də nəzərə almaq lazımdır.

E.Sultanov Tiflisdə «Yeni fikir» qəzetinə əlavə kimi nəşr edilən «İşıq yol» qəzetinin məsul katibi olmuş, «Atalıq», «Uşaqlıq bostanı» və s. pyeslərnii yazmışdır.

1925-ci ildə Bakıda yaşayan Mirzə Cəlillə müntəzəm məktublaşmış, məsləhətləşmələr aparmışdır. 1926-cı ildə «Seyidlər» adlı hekayə kitabı nəşr olunmuşdur. Kitaba Rzaqulu Nəcəfov müqəddimə yazmış, Ə.Qərib, Ə.Şərif və Məhəmməd Rəsizadənin kitab haqqında resenziyaları dərc edilmişdir.

Aftoqrafla Həmidə xanıma bağışlanan həmin kitabı, görkəmli ədibimizin xanımı rus dilinə tərcümə etmişdir.

Yeni türk əlifba komitəsində tərcüməçi işləyən E.Sultanov rus ədəbiyyatından müxtəlif tərcümələr etmiş, müasiri olduğu yazıçı və şairlərin əsərləri haqqında məqalə və resenziyalar yazmışdır. O, ədəbiyyatda realizmin və əsil vətəndaş amilinin müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir.

1931-1934-cü illərdə Tiflisdə əsərlərini toplayıb çapa hazırlamışdır. 1932-ci ildə Bakıya gələrək məslək dostu C.Məmmədquluzadənin dəfnində iştirak etmişdir. 1935-ci ilin iyun ayında isə Tiflisdə vəfat etmişdir.

«MOLLA NƏSRƏDDİN»VƏ «FÜYUZAT» DƏRGİLƏRİ ARASINDA OLAN FİKİR AYRILIQLARI, İDEYA – MƏQSƏD BİRLİYİ

C.Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilə Ə.Hüseynzadənin redaktoru olduğu «Füyuzat» həftəlik məcmuəsini çoxcəhətli əlaqələr əhatə edir. Müəyyən ideoloji təsirlərlə yaradılmış süni qarşıdurma nəticəsində bu iki dərgi bir-birinə düşmən cəbhə kimi təqdim olunmuşdur. Yalnız 1980-ci illərdən sonra hər iki məcmuənin və onların müəlliflərinin əlaqə və münasibətləri milli məfkurə işığında dəyərləndirilməyə başlanılmışdı. Mərhum tənqidçimiz Y.Qarayev haqlı olaraq yazırdı:

««Füyuzat» və «Molla Nəsrəddin» tarixin konkret gerçəkliyində cəmi iki il mübarizə aparmışlar. Vulqar sosioloqlar isə

onları ədəbiyyatşünashqda yetmiş iki il vuruşdurmuşlar». (Y. Qarayev. «Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklərdə» B.2002)

T.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, Ş.Vəliyev və başqaları müxtəlif vaxtlarda bu iki şəxsiyyət, iki fikir bahadırından müxtəlif qüvvələr kimi deyil, müəyyən fikir ayrılığına malik olan müasirlər kimi söz açmışlar.

Ə. Hüseynzadə cəmi üç nömrəsini oxuduğu «Molla Nəsrəddin»də tənqid və gülüşün xarakterini düzgün müəyyənləyərək, bu gülüş içərisində gizlənən bol-bol göz yaşlarını duyurdu.

Hər iki dərgi və onun müəllifləri arasında olan fikir ayrılığı nədə idi?

Bu, hər şeydən əvvəl Ə.Hüseynzadənin müsəlmançılıqdan ümumi faktor kimi istifadə etmək meylləri ilə Mirzə Cəlilin dünyəvi baxışları arasında olan fərqli cəhətlər idi.

C.Məmmədquluzadəyə görə «milli intibah dövrü» kimi səciyyələnən bir vaxtda yalnız qatı islamçı mövqe ilə qabağa getmək çətindir.

Bunu Mirzə Cəlilin ateist olması kimi qiymətləndirmək yalmışdır. Böyük ədib sadəcə olaraq dirçəliş, fırtına və tərəqqi dövrünün tələbləri ilə axirət xülyalarının, ətalətin uyğun gəlmədiyini aydın dərk edirdi.

Ə.Hüseynzadənin etnogenezis məsələsində türkçü və turançı mövqedən çıxış etməsi ilə də C.Məmmədquluzadənin baxışları arasında fərq var idi.

Ə.Hüseynzadə «Həyat» qəzetində nəşr etdiyi «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» adlı məqaləsində türklərin əhatə dairəsini müəyyən bölgələr üzrə qruplaşdırsa da, məsələyə ümumi türkçülük baxımından yanaşmışdır.

C.Məmmədquluzadə isə soyköklərdəki qohumluğu, birliyi inkar etməmək şərtilə konkret tarixi coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan türkçülüynü müdafiə və təsdiq edirdi. Onların ədəbi dilə münasibətlərindəki fərqlər də buradan irəli gəlirdi.

C.Məmmədquluzadə də ümumtürk ədəbi dili yaradılmasının faydalı bir iş olduğunu qəbul edirdi: «Bizim türk tayfaları üçün ümumi bir dil mühüm məsələlərdən biridir. Bəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl- axır türk kütlələri üçün ədəbi dil və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir».

Ə.Hüseynzadə «Həyat»dan «Füyuzat»a artıq türkçülük və islamçılığın tanınmış ideoloqu kimi gəlmişdi. O, türk xalqlarını birləşdirəcək əsas faktorlardan biri kimi islam ideologiyasını təbliğ edirdi. Mirzə Cəlil də əslində islamı millətin tərəqqisinə mane olanlardan qoruyurdu. Bu onların məramı, məqsədi arasındakı doğmalığı idi. Ə.Hüseynzadə və «Füyuzat» dünyanı müxtəlif qütblərində yaşayan türkləri din vasitəsilə yaxınlaşdırmaq istəyirdi. Bu vasitə ilə öz estetik idealına türk birliyi, yaxud Turan dövlətinə doğru can atırdı. Bu, onların ən böyük kəşfi idi.

C.Məmmədquluzadə və «Molla Nəsrəddin» isə insanların gözünü mövhumat pərdəsi ilə qapayan islam dəllallarını satıra atəşinə tutaraq, özünün mənsub olduğu xalqın mənəvi oyanışı ilə bağlı real həyatı məqsədlərinə çatmaq niyyətini izləyirdi. Əlbəttə, bu mərhələdən sonra türk birliyini təqdir edirdi. Lakin islam dininə bəslənən hər iki münasibətin cövhərində millətin tərəqqi və dirçəlişi dayanırdı.

Ə.Hüseynzadənin zəif cəhəti Azərbaycanı müstəqil deyil, Türkiyə ilə ittifaqda görməsi idi.

O, ümumtürk ədəbi dili yaratmaq ideyasını irəli sürürdü. (İstanbul ağzını əsas götürüb başqa türk xalqlarının dilindən alınmış ümumişlək sözlərlə zənginləşdirmək istəyirdi.)

C.Məmmədquluzadə də bu məqsədin əleyhinə deyildi. Böyük ədib əhalisinin əksəriyyəti yazıb oxumaq bacarmayan Azərbaycanda bu fikri zamanı qabaqlamış ideya hesab etmişdir.

C.Məmmədquluzadə yazmışdı:

«O vədə cəmi türk kütlələri üçün ümumi ədəbi dil məsələsi bizi məşğul edə bilməzdi. Çün hərənin bir məqsədi və şüarı

olan kimi bizim də şüarımız dil yaratmaq deyildi, ancaq dərdi-dilimizi hal-hazırda camaat başa düşən dildə ona yetirmək idi, necə ki yetirdik.»

Ə.Hüseynzadə bəzən sadə xalq dilini «lisani-əvam», «çoban və əkinçi lisanı» adlandırmışdır. Mirzə Cəlil isə Azərbaycan xalqının dilini çoban-çoluc dili deyil, anaların övladlarına beşikdə ikən türk dilində dediyi layla dili olduğunu göstərmiş, «açıq ana dili»ni xalqın milli varlığının güzgüsü, tərcümanı hesab etmişdir.

Ədib yeri gəldikcə füyüzatçıların dilində almıma sözlərin çoxluğunu qəliz, ibarəli ifadələrin yerli- yersiz işlədilməsini tənqid etmişdir.

Ə.Hüseynzadə 1926-cı ildə Bakıya səfəri zamanı sadəlik və xəlqiliyin zəruriliyini etiraf etmişdir.

Qısa fəaliyyəti ərzində (bir ildə 32 nömrəsi çapdan çıxmışdı) «Füyuzat» Azərbaycanda milli düşüncənin, türkçülük ideyalarının dirçəliş və təkamülünə təkan vermişdir. Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək onun həyat devizi idi.

Ümumiyyətlə, hər iki dərgi dövrün ədəbi mənzərəsində özünə məxsus yer tutmuş, onu üslub və düşüncə zənginliyi ilə tamamlamışlar.

«Molla Nəsrəddin» dövrün «satirik publisistika məktəbi» idisə, «Füyuzat» Azərbaycan romantizminə təkan verən, bəşəri və milli dəyərlərə söykənən ideya- estetik konsepsiya olmuşdur.

Bu iki dərgi arasında fikir ayrılıqları olsa da, qeyd etdiyimiz kimi ideya birliyi, məqsəd birliyi vardı. Onlar aşağıdakılardır:

1. Hər iki dərgi monarxiya rejiminin qatı əleyhdarı idi.
2. Hər ikisi hər cür müstəmləkəçiliyi rədd edirdi.
3. Hər ikisi demokratik dövlət quruculuğunun tərəfdarı idilər.

Ə.Hüseynzadə «Gənctürkçülük nədir», «Duma və əhvali-millət» adlı məqalələrində respublika quruluşu, parlamentli dövlət, söz və mətbuat azadlığı, səsvermə, siyasi partiyalar ya-

ratmaq və s. kimi demokratik prinsipləri ciddi surətdə müdafiə edirdi.

C.Məmmədquluzadə də demokratiya prinsiplərini öz xalqına izah etməyi vətəndaş yazığının əsas vəzifələrindən biri sayırdı:

«Cümhuriyyət, yəni latınca «respublika» elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz öhtəsində və ixtiyarındadır. Məmləkət müəyyən qanunlar ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin vəkilləridir. Cümhuriyyət idarəsinin bir zinəti də azadlıqdır. Əvvələn, etiqad azadlığı... ikincisi yığıncaq azadlığı... üçüncüsü birləşmək azadlığı... dördüncüsü- çap eləmək, beşincisi- danışmaq, altıncısı- siyasi partiyalar düzəltmək və yeddinci-dilbir olub, həmtədbir olmaqdır

4. Hər iki jurnal İran monarxiya rejimə nifrət bəsləyir, məşrutə hərəkatında rəğbətlə yanaşırdı.

5. Dünya mədəniyyətinə və ədəbiyyatına baxışlarında, münasibətlərində də onlar arasında eynilik vardı. Avropa ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini tərcümə edib mənsub olduğu xalqa, millətə çatdırmaq işinə hər ikisi xüsusi önəm vermişdir.

6. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin dəyərləndirilməsində də «Molla Nəsrəddin»lə «Füyuzat» əksər hallarda vahid mövqedən çıxış edirdilər.

7. Müəssir Azərbaycan ədəbiyyatına münasibətdə də ortaq nöqtələr, bənzər notlar çox idi. «Molla Nəsrəddin» milli realist ədəbiyyata, «Füyuzat» isə çağdaş romantik bədii fikrə üstünlük verirdi.

8. Hər ikisi XX-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan mentalitetinin başlıca göstəricisi olan ortaq türk mədəniyyətinin yarıdılmasına öz paylarını müxtəlif formada olsa da vermişlər.

Yekun olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, son dövrün bəzi tədqiqatçıları bu dərgilərlə bağlı araşdırmalarında ifrata varır, onları ancaq müsbət yöndən işıqlandıрмаğa çalışırlar. Bu meyl olduqca zərərli olmaqla yanaşı, buraxılan səhvlərin yeni

formada təkrardan başqa bir şey deyildir. İstər « Molla Nəsrəddin», istərsə də «Füyuzat» Azərbaycan ədəbi- mədəni inkişafının dialektik məntiqindən doğan, biri digərinə dayaq olan və təkan verən tərəflər idi. Tədqiqatçılar məsələyə məhz bu yöndən yanaşmalı, öz araşdırmalarında obyektivliyi itirməməlidirlər.

Bakı Universitetinin Xəbərləri
B.2002. №4

ƏLİQULU QƏMKÜSAR VƏ XALQIN MİLLİ AĞRILARI...

«Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi»nin aparıcı şəxsiyyətlərindən olan Əliqulu Qəmküsar Naxçıvan ədəbi mühitində fəxri yerlərdən birini tutur. Bütün yaradıcılığı boyu mütərəqqi fikirli yazarların cəbhəsində olmuş, ardı-arası kəsilməyən təqiblərə mərdliklə sinə gərmişdir. O, cəhalət və fanatizmin, istismar dünyasının qara qüvvələrinə qarşı xüsusi amansızlığı ilə seçilmişdir. «Şərqi rus» qəzetinin xüsusi müxbiri kimi (1904-1905) fəaliyyət göstərən müxtəlif mətbuat orqanlarına çıxış etsə də, o, bir yazıçı və mühərrir kimi «Molla Nəsrəddin»in səhifələrində boy atmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində döyüşkən molla-nəsrəddinçi kimi tanınmışdır.

1880-ci ildə Naxçıvan şəhərində sənətkar ailəsində anadan olmuşdur. Ana babası Məşədi Əsəd Məddah və əmisi Məmməd-hüseyn Fani şeir yazırlarmış.

Səkkiz yaşından Naxçıvan şəhərində məhəllə məscidində mollaxana təhsili alan Əliqulu (1887-1893) ərəb və fars dillərini öyrənmiş, 1884-cü ildə molla məktəbini buraxıb zamanının görkəmli müəllimlərindən Mirzə Məhəmmədağlı Sidqinin (Səfərovun) yenicə açdığı üsuli-cədid məktəbinə daxil olmuşdur. «Məktəbi-tərbiyə» adı ilə məşhur olan bu məktəb Naxçıvanın o zamankı mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu məktəb həm mollaxanalardan, həm də o vaxt azərbaycanlılar üçün olan rus məktəblərindən fərqlənirdi. Burada dini elmlərlə ya-

naşı, dünyəvi elmlər də tədris olunur, rus məktəblərində təlim tərbiyə yalnız rus dilində getdiyi halda, bu məktəbdə rus dili ilə yanaşı Azərbaycan, fars və ərəb dilləri də öyrənilir, ana dilinin tədrisinə daha geniş yer verilirdi. Hüseyn Cavid, Əziz Şərif və sonralar ictimai-mədəni həyatda özünü göstərən bir çox başqa Naxçıvan ziyalıları ilk təhsillərini «Məktəbi-tərbiyədə» almışlar. Bu məktəb şəhərin əsil mədəni mərkəzlərinə çevrilmişdi. Böyük ədib C.Məmmədquluzadə xatirələrində qeyd edir ki, həmin məktəb azərbaycanlı uşaqlara yeni üsulda savad, bilik öyrətməkdən savayı, «biz yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün də bir darülülfan idi».

İki il bu məktəbdə oxuyan Əliqulunun bir ədib, mühərrir və ictimai xadim kimi yetişməsində bu məktəbin böyük rolu olmuşdur. Şairin ədəbi yaradıcılığa başlaması da «Məktəbi-tərbiyə»də oxuduğu illərə təsadüf edir.

1896-cı ildə müalicə olunmaq üçün Təbrizə gedən atası ilə birlikdə olan Əliqulu orada atasını itirmiş, cəhalət və möhhümatın hökm sürdüyü şəhərdə ruhanilərin fırıldaqlarını görən gənc şair məhərrəmlik mərasiminin tənqidi haqqında ilk şeirini yazmışdır.

*Qurtarmadımı ağlamağın möhsümü, ya rəb,
Hər gündə münacat oxunur məscidimizdə.*

Başsız qalmış ailəsini dolandırmaq üçün Culfada və bəzən də Naxçıvanda yaşayan Qəmküsar dövrün mürəkkəb ictimai hadisələrini diqqətlə izləyir, siyasi həyatda və mətbuatda yaxından iştirak edirdi. Əldə olan arxiv sənədlərində «Hümmət»in Culfa qrupunda çalışanlar sırasında M.S.Ordubadı ilə yanaşı Ə.Qəmküsarın da adı çəkilir. Qəmküsarı o taylı qardaşların da taleyi narahat edirdi.

Culfada yaşadığı illərdə Qəmküsar dayıları (Nəsruulla və Fərəculla Şeyxovlar) və qardaşları ilə birgə İran Azərbaycanı məşrutəçiləri ilə əlaqə saxlayır; onlara hər cür köməklik edirdi. Polis dəfələrlə onun evində axtarış aparmış, onu müxtəlif bə-

hanələrlə məsuliyyətə cəlb etmişdi. Bu təqiblər onu ictimai fəaliyyətindən çəkəndirməmiş, xalq-millət ağırlarını içində yaşada bilən işçitedadlı publisist, alovlu vətənpərvər kimi yetişməsinə bir növ təkam vermişdir. Bu təkanla «Molla Nəsrəddin» meydanına atılan Qəmküsar doğma xalqın milli özünüdərkində az-çox iş görə bilmişdir.

1906-cı il (28 may № 4) «Molla Nəsrəddin» jurnalında «Naxçıvandan yazırlar» adlı ilk məqaləsi dərc olunmuşdur. Jurnalın redaksiyasında olmuş, əməkdaşlarla görüşmüşdür.

Ə.Qəmküsar Cənubi Azərbaycan şairi Səid Səlməsi ilə dostluq etmiş, «Tərəqqi» qəzetində «Təbrizin indiki halı», «Tehrana gedən Azərbaycan ükaləsi ilə söhbət», «Maku inqilabının axırı» adlı məqalələrini dərc etdirmişdir. (1909-№ 171, 220)

Millətin tərəqqi yolunun, teatrdan keçdiyini yaxşı bilən Qəmküsar Culfada teatr truppasına rəhbərlik etmiş, M.F.Axundovun və Ə.Haqqverdiyevin əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. («Müsyö Jordan və dərviş Məstəli Şah», «Bəxtsiz cavan», «Dağlan tifaq»).

Bu illərdə Naxçıvana və Culfaya qastrola gələn Mirzağa Əliyevlə tanış olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, 1912-ci ildə «Molla Nəsrəddin»in fəaliyyətində olduqca çətin bir vəziyyət yarandığı üçün həmin il martın 8-də çıxan 9-cu nömrədən sonra nəşri dayandırılır. Ardıarası kəsilməyən təqiblərdən cana doymuş C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»i yenidən nəşr etmək üçün özünə köməkçi olaraq Ə.Qəmküsarı Tiflisə dəvət edir. Onların əlbir səyi nəticəsində «Molla Nəsrəddin» 1913-cü ilin yanvarından etibarən yenidən nəşrə başlayır. Jurnalın on aylıq fasilədən sonra çıxan birinci nömrəsində redaksiya öz oxucularına bildirirdi ki, gələcəkdə hökumətdən izn «nasil olandan sonra məcmuəmiz irəliliyi baş mühərrirdən savayı yoldaşımız Əliqulu Nəcəfovun imzası ilə çıxacaqdır».

Həmin il fevralın 20-də çıxan 5-ci nömrədən başlayaraq 1913-1914-cü illərdə «Molla Nəsrəddin» jurnalında məsul

mühərrir sifətilə C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı Ə.Nəcəfovun da imzası getmişdir.

Bu illərdə jurnalın bütün ağırlıqlarını Mirzə Cəlillə birgə çiyində daşıyan Qəmküsar təqib və təhqirlərlə qarşılaşsa da, tutduğu yoldan geri dönməmiş həyatını belə bu yolda qurban vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, Ə.Haqqverdiyev 1924-cü ildə onun ölümünün beş illiyi münasibətilə nəşr etdirdiyi məqaləsində yazırdı:

«Əliqulu Nəcəfzadəyə dəyən güllə «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin ürəyinə dəydi».

Mirzə Cəlil də keçən günlər haqqında danışarkən onu jurnalın ən fəal, ən mübariz mühərrirlərindən biri kimi yad etmişdir.

1916-cı ildə Ə.Qəmküsar Mirzə Cəlil ilə birlikdə Bakıya gəlib «Ölülər» komediyasının ilk tamaşasında Şeyx Nəsrullah rolunu oynamışdır. M.Əliyev və R.Təhmasib onun bu roluna yüksək qiymət vermişlər.

Sabirləri, Əli Nəzmləri əski ədəbiyyatın təsirindən uzaqlaşdıran «Molla Nəsrəddin» Ə.Qəmküsarın da yaradıcılığına yeni bir istiqamət vermişdir. O, Sabirin istedadlı davamçısı kimi ədəbiyyatımızda özünəməxsus iz qoymuşdur.

«Cüvəllağı», «Otaylı», «Cüvəllağı bəy Simürğ» və s. imzalarla Sabir satiralarını nəinki mövzə cəhətdən, bədii üslub və ideya istiqamətinə görə də davam etdirmişdir. Qəmküsar Sabirin sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərdən də davamçısı idi. O da Sabirdə olduğu kimi həyat hadisələrinə satirik münasibət bəsləyir, komik-dramatik obrazları danışdırırdı.

Qəmküsarın «Ədalət və maliyyə», «Niyə qəzet və jurnalımız alınmır» və s. felyetonları Sabirin «Ürəfa marşı» satirasını xatırladır. Birinci felyetonda maliyyədən yayınan fırıldaqçılar, ikinci felyetonda isə qəzeti, jurnalı şeytan əməli hesab edib, «Molla Nəsrəddinə» hücum edənlər tənqid olunur.

Bu felyetonlardakı tiplər M.Ə.Sabirin «Muştuluq» felyetonundakı bir ovuc qaragüruhçu qüvvələrə bənzəyir. Sabirin

felyetonundakı tiplər də «Molla Nəsrəddin»in bağlanmasını tələb edirlər.

Qəmküsar realizminin gücü o dövrün nadan, savadsız, fırıldaqçı adamlarını heç bir süniliyə yer vermədən göstərə bildiyindədir. O bu gücü «Molla Nəsrəddin»dən alırdı. Sabir kimi tərəqqimizə mane olanları vətən, xalq adından ittiham edirdi.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan felyetonu C.Məmmədquluza dədən sonra özünün inkişaf mərhələsinə Ə.Qəmküsarla qədəm qoymuşdur.

Biz şairin yaradıcılığına diqqət etsək, görərik ki, Ə.Qəmküsar daha çox o vaxtkı ziyalıların savadsızlığı narahat etmişdir. Ona görə də o, öz felyetonlarında Azərbaycan dilinə xor baxan, millətin mədəniyyətinə biganə yanaşanları yorulmadan tənqid edirdi. Məsələn «Qatış-Bulaş» felyetonunda guya ərəb, fars, türk dillərini «yaxşı bilən» bir ziyalı tənqid olunur. Qəmküsar onun gülünc əməllərini öz dili ilə açır. «Sərkər molla əmi, özünü tərif etmək olmasın, mənə tamam üç dildə: türk, ərəb, fars dillərində aliməm. İndi sənəin əqlincə mənə bu üç dillərin hansı birində yazsam mənəim üçün fəzilət artıq olar. Mənəim bu əqlimə görə bu dillərin heç birində məqalə yazmaq mənə əl verməz. Çünki əgər türk dilində yazaram, deyərlər fars, ərəb dillərini bilmir, əgər fars dilində yazaram, deyərlər türk və ərəb dillərindən məhrumdur. Yaxşısı bilirsən nədir? Yaxşısı budur ki, məqalədə bu üç dili bir-birinə qatış-bulaş edəm».

Felyetonu tamam oxuduqda görürük ki, bu ziyalının dilləri qatış-bulaş edib məqalə yazmasında əsas məqsədi milləti maarifləndirmək deyil, camaatın məqaləni başa düşüb-düşməməsi onu maraqlandırmır. Əsas məsələ özünün fəzilətidir. «Mənə deyən gərək camaat ilə nə işin, sən öz fəzilətini çalış.»

Burada Ə. Qəmküsar, C.Məmmədquluzadə ənənəsinə sadıq qalır. «Ölülər» əsərində Şeyx Nəsrullah da işi düşəndə ərəb dilinə müraciət edir. Lakin «Qatış-bulaş»dakı ziyalıdan fərqli olaraq Ş.Nəsrullah hər üç dili mükəmməl bilən, onlardan sərbəst surət-

də istifadə edən bir lotudur. Şeyx ərəb dilindən şöhrət üçün yox, «xəstə mərəzini» sakitləşdirmək üçün istifadə edir.

Qızı Qəmər Salamzadənin yazdığına görə Ə.Qəmküsar ölümündən bir müddət əvvəl İstambula getmişdi. Bir aya yaxın vaxtda oranın ədəbi həyatı ilə tanış olmuş, bəzi jurnalist, yazıçı və şairlərlə görüşmüşdür. Qəmküsar türk xalqının almanlarla müharibədəki məğlubiyyətlərindən sonra dözülməz məhrumiyyətlərlə üzləşdiyini, acınacaqlı güzəranlarını ürək ağrısı ilə dilə gətirmiş. Qəmküsar İstanbulda da «Molla Nəsrəddin»in təsiri ilə «Tikan» adlı jurnalın nəşr olunduğunu danışmış. O ən yaxşı türk məktəbinin İstanbulda olduğunu göstərməklə yanaşı, yeganə qızını o məktəbdə oxutdurmaq arzusunda olduğunu da gizlətməmiş. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Ə.Qəmküsarın Türkiyə səfəri boş-boşuna olmamış, satirik publisist, maarifçi, mütəfəkkir kimi türk xalqının taleyi üçün də narahat düşüncələr yaşamış, nəyi isə reallaşdırmaq üçün türk ziyalılarının yardımçı olmağa çalışmışdır. İlk mətbu şerhlərindən birində dedi ki

*Dinəndə yandı dilim,
Dinməyəndə dil yandı.
Nə dərdi gizlədə bildim,
Nə də şikar elədim*

misraları onun həyat məramına çevrilir.

Ə.Qəmküsar istər yaradıcılığında, istər də ictimai həyatdakı fəaliyyətində millət, xalq taleyini dərinləndirən düşünən, xalqın özünüdərk üçün əlindən gələni əsirgəməyən maarifçi-publisist, mübariz ziyalı kimi diqqəti cəlb edir. Digər «Molla Nəsrəddin»çilər kimi Ə.Qəmküsar da dərk edirdi ki, millət özünü dərk etməyincə, özü olmayınca tərəqqisi mümkün deyil. Özünüdərk in əsasında isə millətin, Vətənin müstəqilliyi dayanır. Bu müstəqillik üçün mücadilənin uzun bir yolu var. Bu yol xalqın avamlıq və savadsızlığa, hüquqsuzluğuna və mütiliyinə qarşı mübarizədən keçir.

ƏZİZ ŞƏRİF NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN YETİRMƏSİ KİMİ...

Naxçıvan torpağının bəşər sivilizasiyasına bəxş etdiyi ölməz sənətkarlardan biri də Əziz Şərifdir. Görkəmli maarifçi Qurbanəli Şərifzadənin ailəsində 1895-ci ilin martında dünyaya göz açıb.

Azərbaycan xalqının fəxarət mənbələrindən olan Ə.Şərif görkəmli ədəbiyyatşünas, tədqiqatçı-alim, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, nəhayət xalqını, millətini dərin məhəbbətlə sevən və onu vətəndən uzaqlarda ləyaqətlə təmsil edən vətəndaş – ziyah idi.

İnsan keçdiyi mənalı ömür yolu ilə ömürlərə qovuşur, ölümsüzləşir. Ə.Şərifin keçdiyi mənalı ömür yolu da belədir.

Bu yola ilk ləpirlərini «Naxçıvan ədəbi mühiti»ndən salan Ə.Şərif sonralar imperiya paytaxtı Moskvanın ən nüfuzlu universitetlərindən sayılan Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində ən böyük kafedralardan birinə – «SSRİ xalqları ədəbiyyatı» kafedrasına rəhbərlik etmişdir.

Xatirələrində dönə-dönə Naxçıvan ədəbi mühitinin, onun gələcək taleyində oynadığı rolu yada salan Ə.Şərif belə bir mühitdə formalaşdığı üçün həmişə fəxr etmişdir:

«Mənim yazı-pozuya olan həvəsimi mühitim də az qızıxdırmırdı. Lap uşaq ikən atam, müəllimim Məmməd Tağı Səfərov – Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, «Molla Nəsrəddin» jurnalının redaksiyası, Ə.Qəmküsar, Hüseyn Cavid, Ə.Haqqverdiyev, Eynəli Sultanov, Hüseyn Minasazov və başqa müəllim, yazıçı və jurnalistlər mənə örnək olmuşdular».

Ə.Şərif ədəbi aləmə «Molla Nəsrəddin» jurnalının səhifələrindən gəlmişdi (1906). Təvazökar alim ilk yazısının çapını da təsadüfi hadisə hesab edirdi.

«Mən bunu təsadüfi hadisə hesab edirəm, çünki jurnalın redatoru C.Məmmədquluzadə atamla dostluq edir, mənə də yaxşı tanıyırdı. Buna görə də mənim Naxçıvandan 11 yaşlı

uşaq qələmi ilə yazılmış sətirlərimin ora-burasını düzəldib, özündən artırıb, əskildib, məni həvəsləndirmək üçün öz jurnalında çap etmişdi. Altında da mənim adımlı, familimi və Na-xçıvanlı olduğumu göstərmişdi». Onun əsl mənada «ideal həyat müəllimləri» mübariz molla-nəsrəddinçilər olmuşdur.

M.Sidqinin «Tərbiyə» məktəbində təhsil alması onun dövrünün bütün elmlərinə mükəmməl yiyələnməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yeniyetmə ikən Tiflisdə çıxan «Zakafqazskoye obozreniye», «Zakafkazye» kimi qəzetlərdə teatr tamaşaları haqqında resenziyalarla çıxış edən (hətta bunları da təsadüfi hesab edən) Ə.Şərif sonralar müxtəlif dillərdən etdiyi tərcümələrlə daha da püxtələşir. Rus dilindən etdiyi tərcümələr Bakıda çıxan «İşıq» jurnalında çap olunmuşdur. Yazdığına görə dostu İsmayıl Həqqi onun bir tərcüməsini kitabça şəkilində özünün «Şərq» mətbəəsində buraxmışdı.

Bu ilk gənclik uğurları onun yaratmaq, elmi axtarışlar aparmaq arzusunu daha da sürətləndirir və gələcəkdə elmi və pedoqoji fəaliyyətində görkəmli alim kimi yetişməsində önəmli rol oynayır.

Ə.Şərif özünün bütün hiss və həyəcanlarını əks etdirməyə ədəbiyyatımızda, o zaman az yayılan xatirə epistolyar yazılardan başlamışdır. Odur ki, bu gün onun «Keçmiş günlərdən» adlı sənədli xatirələr kitabı «milli özünüdərək» dövrünün hadisələri, şəxsiyyətləri haqqında təsəvvürümüzü daha da zənginləşdirir. «Molla Nəsrəddin»in fəaliyyəti dövründən C.Məmmədquluzadə və Sabirlə əqidə dostluğunun təməli qoyulur. Bu dostluq xalqın cəhalətdən, zülmədən qurtarması uğrunda gedən mübarizə dostluğu idi. 1908-ci ildən ədib gündəliyində oturub - durduğu, ağıllı söhbətlərini eşitdiyi adamlar, şahidi olduğu hadisələr haqqında qeydlər aparmağa başlayır. Gimnaziyada oxuduğu illərdə bu həvəs daha da artır.

1914-cü ildə Tiflisdə göstərilən Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operası haqqında obyektiv real və elmi fikirləri Ə.Şərif yazmışdır. Onun yazıları mühitlə səsləşir, ədib Azər-

baycan mətbuatının inqilablar dövründəki ümumi inkişafını, mövqe və rolunu ardıcılıqla izləyirdi.

Onun şəxsi arxivindəki sənədlərlə tanış olduqda (1920 və sonrakı) məlum olur ki, Ə.Şərif M.Qoqol, M.Qorki, A.Fadiev və sair rus, Avropa yazıçılarının əsərlərini dilimizə tərcümə etmişdir.

Böyük Sabirin vəfatının 9-cu ildönümü münasibətilə yazdığı «Mirzə Ələkbər Sabir» adlı məqaləsi geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olur. o, burada Sabir poeziyasının dövrü ilə əlaqəsini dəyərləndirməklə yanaşı onun dahiyənə fikirlərini ön plana çəkir. «Molla Nəsrəddin» jurnalının geniş yayılması və şöhrət qazanmasında qüdrətli şairin xidmətləri qarşısında səcdə edir.

Ə.Şərif Sabir yaradıcılığını rus oxucularına tanımaq işi ilə də ardıcıl məşğul olmağa başlayır. Onun bütün elmi məqalələri alimin gərgin əməyinin uzun axtarış və müşahidələrinin nəticəsində yazılmışdır. «Vaqif və Vətən», «Vidadi və Xalq» məqalələri Azərbaycan şeirinin XVIII əsr qaynaqlarının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təsvirinə həsr olunmuşdur. Vaqif və Vidadinin ədəbi fəaliyyəti bütün təfərrüatı ilə nümayiş etdirilir və onların yaradıcılığında keyfiyyətlərin xalqın tarixi ilə üzvi surətdə bağlı olduğu aydınlaşdırılır.

Ədibin «molla Nəsrəddin necə yarandı» kitabında böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi fəaliyyətindən, «Molla Nəsrəddin» jurnalının yaranması tarixindən, jurnalla əməkdaşlıq edənlərin işindən, mübarizəsindən bəhs edilir (Doktorluq işi). «Tapıntılar» kitabında toplanmış məqalələr isə 1923-1980-ci illərin hadisələrini əhatə edir. Müəllif bu məqalələrdə Azərbaycan teatrının inkişaf tarixindən, görkəmli tənqidçilərdən M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov kimi söz ustalarından danışır, onların haqqında qiymətli mülahizələr söyləyir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində qələmi daha da püxtələşmiş Ə.Şərif Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirmiş, istedadlı ədəbiyyatşünas kimi tanınmağa başlamışdır. O, 1940-

cı ilə qədər mütərəqqi ədəbi irsimizin çox real və ciddi konsepsiyalarını tədqiq etmiş, dahi dramaturqumuz M.F.Axundov haqqında ardıcıl olaraq sanbalı məqalələr yazmışdır. «M.F.Axundov», «Böyük realist», «Axundovun əsərlərində qadın», «Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir», «M.F.Axundov və A.S.Puşkin», «M.F.Axundovun Şərq poeması» və s. «Tapmtılar» kitabına daxil edilmişdir.

Onun xalqımıza ən layiqli ədəbi töhfəsi 1936-cı ilə qədər itmiş hesab edilən M.F.Axundovun «Puşkin haqqında Şərq poeması»nın əlyazmasını tapmasıdır ki, bu da 1930-cu illərin sonunda böyük əks-səda doğurmuşdur.

Ə.Şərif M.F.Axundovun ədəbi irsini rus və Azərbaycan dillərində tərtib edib nəşr etdirmiş, bu nəşrlər təkcə Bakıda deyil, Moskvada və Tiflisdə də öz ətrafına çoxlu axundovşünaslar toplamışdır.

1940-50-ci illərdə yazdığı «Fərhad və Şirin», «İnsan», «On ikinci gecə», «Yaşar» və sair məqalələr teatrımızın inkişaf tarixi və mədəniyyətimizdəki rolundan bəhs edir.

Ağır sınaq illərində Azərbaycan ədəbiyyatının təbliği və yayılmasında Ə.Şərifin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Sovet dövründə ümumittifaq oxucusu C.Cabbarlı, M.S.Orduvadi, M.İbrahimov, S.Rəhimov, Ə.Məmmədşanlı, M.Cəlil, Əbülhəsən və sair sənətkarların seçilmiş əsərləri ilə ilk dəfə onun tərcüməsində tanış olmuşlar. S.Vurğunun, S.Rüstəmin, M.Rahimin, Ə.Cəmilin, O.Sarıvəllinin əsərlərinin rus dilində tərtibi və nəşri də onun adı ilə bağlıdır. Moskva və Bakı nəşriyyatlarında yüksək tərtibi, məzmunlu müqəddiməsi, yığcam elmi şərh və qeydləri ilə seçilən kitablar Ə.Şərifin mətnşünas alim kimi səciyyəlidir.

«Ə.Şərif yaxından tanıdığı şəxsiyyətinə və yaradıcılığına pərəstiş etdiyi M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev haqqında tədqiq və təbliğini də iki istiqamətdə aparmışdır. Bir tərəfdən onların əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi, tərtib və nəşri ilə məşqul olmuş, digər tərəfdən onların elmi tərcümeyi-halını yaratmağa, yaradıcılıq ideyalarını müəyyənləş-

dirməyə çalışmışdır» (T.Əhmədov «Ədəbi - bədii fikir tarixindən»).

Bu faydalı axtarışların nəticəsi idi ki, Ə.Şərif «Haqverdiyevin dramaturgiyası» mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazıb, müdafiə etmişdir. C.Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığının birinci dövrü (1866-1906) mövzusunda yazıb, müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası iri həcmli, sanballı tədqiqat əsəri «Molla Nəsrəddinin doğulması» adı altında Bakıda rusca nəşr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin ilk leqal-bolşevik qəzeti «Kafkazski raboçi listok»da «Binəsiblər» və «Xeyir-dua» adlı inqilabi ruhlu məqalələrlə çıxış etməsinin aşkara çıxarılıb, sübuta yetirilməsi Ə.Şərifin gərgin axtarışlarının nəticəsi idi.

1986-cı ilin mayda o əbədi olaraq gözlərini yumdu və öz vəsiyyəti ilə doğulduğu Naxçıvan şəhərində dəfn olundu.

Ə.Şərif Vətəni, millətini sevən, ləyaqətli insan, əsl ziyalı idi. Moskvada yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi uzun ömür yolunda yüzlərlə Vətən övladına arxa, dayaq olmuş, onların çoxsaylı problemlərinin həllində yardımçı olmuşdur.

Neçə ki, Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı yaşayır, Ə.Şərif kimi ziyalılarımızın da xatirəsi əbədi olaraq yaşayacaqdır.

«MOLLA NƏSRƏDDİN» JURNALINDA AZƏRBAYCANÇILIQ

Hər bir millətin, dövlətin, o cümlədən xalqın yaşaması və özünü təsdiqi üçün onun milli ideologiyası çox mühüm rol oynayır. Bütün dünyaya səpələnmiş Azərbaycan övladlarını vahid ideya ətrafına toplaya bilən azərbaycançılıq ideologiyası belə bir missiyanı həyata keçirməyə qadirdir. Bu ideya XIX əsrin ikinci yarısından qabaqcıl ziyalıların fikir və düşüncələrində xüsusi yer tutmuşdur. (A. Bakıxanov, H.Zərdabi və s.)

Azərbaycan milləti, «ana dili» sözləri ilk dəfə «Kəşkül» qəzetinin səhifələrində elmi mətnə və başlığa çıxarılmışdır. «Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dillərini saxlamağa çalışmalıdırlar». («Ana dilimiz» «Kəşkül» 1887 № 51)

Qəzetin 1890-cı il yüz beşinci sayında Azərbaycanlı imzası ilə dərc olunan və «milli mənsubiyyət» anlayışını oxucuya başa salan məqaləsi bu baxımdan xüsusilə səciyyəvi idi. («Avam gəzmək yuxu yatmaqı dedin»). Lakin bu məqalədə A.Bakıxanovdan fərqli olaraq azərbaycanlıların özünün də türk millətinin bir qolu olması həqiqəti unudulurdu.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində ünlü simalardan olan Məhəmməd Ağa Şahtaxlı da hələ 1880-ci illərdən başlayaraq Qafqazın rus dilli mətbuatında («Qafqaz», «Kaspi», «Bakı») çap olunmuş məqalələrində Qafqazda yaşayan müsəlman əhalisinin əsil adını müəyyənləşdirməyə çalışırdı. «Müsəlmanlarda məktəb həyatı», «Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı»? məqalələrində, həm də «Tiflis» və «Şərqi rus» qəzetlərinin nəşrindən ötrü ali mətbuat orqanlarına yazdığı ərizələrdə Zaqafqaziyada yaşayan türkdilli xalqın əsl adını müəyyənləşdirməyə, onları dini mənsubiyyətinə görə deyil, etnik tərkibinə görə tanımağa çalışırdı. (Lakin Şahtaxlı da bu məsələdə yamırdı, çünki azərbaycanlı məfhumu etnik yox, coğrafi məzmun daşıyırdı.)

Azərbaycanı məhz milli bir anlayış səviyyəsində xalqa və dünyaya dərk etdirmək hələ milli məqsəd və vətəndaşlıq vəzifəsi kimi qarşıda dururdu.

«Kəşkül»dən 30 il sonra bu vəzifəni «Molla Nəsrəddin» şəərəflə yerinə yetirdi.

«Molla Nəsrəddin» millətin adı, dili, ərazisi barədə məlumatı bədii publisistikada, hekayə və felyetonlarda xalqa çatdırmağa ehtiyac hiss etmişdi.

XX əsrdə «Molla Nəsrəddin»i zəmanə özü yaratdı. «Şərqi rus» (1905) bağlandıqdan sonra C. Məmmədquluzadə dostu Ömər Faiq Nəmanzadə ilə birlikdə həmin qəzetin mətbəəsi

əzasında özünün «Qeyrət» mətbəəsini təsis edir. 1906-cı il aprel ayından nəşr etməyə başladığı «Molla Nəsrəddin» dərgisi 25 il müddətində kiçik fasilələrlə Tiflisdə (1906-17), Təbrizdə (1921-22), Bakıda (1922-31) çıxır, bütün Yaxın və Orta Şərqdə yayılır. C. Məmmədquluzadənin «Ölülər»dən də məşhur əsəri «Molla Nəsrəddin»dir.

Vətəni Azərbaycana və doğma xalqına təmənnəsiz xidmət etmək, onun mədəniyyətini yad təsirlərdən qorumaq, ayıq-sayıq bir əsgər kimi ana dilimizin keşiyində durmaq jurnalın fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edən azərbaycançılıq ideologiyasının ən bariz göstəriciləridir.

Bu ideologiyayı şərtləndirən amillər bunlardır.

1. «Molla Nəsrəddin» dövründə və mühitində azərbaycançılıq ideologiyasının yeni və bir az da güclü şəkildə qabarması.

2. C.Məmmədquluzadənin və digər Molla Nəsrəddinçilərin bu dövrdəki azərbaycançılıq söyləri.

Millətin və xalqın yaşarılığında onun dilinin ciddi atribut olduğunu dərk edən Molla Nəsrəddinçilər dilimizin adını jurnalın lap ilk nömrəsindəki «Tiflis, 7 aprel» felyetonunda çox dəqiq ifadə etmiş, dilimizin türk dili olduğunu göstərmişlər. C.Məmmədquluzadə türk dili anlayışının ümumi xarakter daşdığını nəzərə alaraq xalqımızın dilinin türk dili ailəsinə məxsus olan Azərbaycan dili olduğu qənaətinə gəlmişdir. Sonralar «Sizi deyib gəlmişəm!» müraciətilə məşhur olan bu məqalədə vətən, xalq və dil məsələsi ön plandadır:

«Məni görək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsən elminin azlığına dəlalət edir, amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadımza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız sizə deyirdi: «Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar» və s. Siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib ağlamaqdan sakit

olurdunuz. Hərdən bir ana dilini danışmaq ilə keçmiş günləri yad etməyin nə eybi var?»

Dövrünün satirik publisistika məktəbini yaradan Molla Nəsrəddin Azərbaycan Milli mətbuat tarixində birinci və mükəmməl felyeton məktəbidir. «Bizim obrazovannılar», «Ana dili», «Meymunlar» və s. felyeton məqalələrdə milli dilə hörmət və məhəbbət azərbaycançılığın vacib komponenti səviyyəsinə qaldırıldı.

Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan dərdi ilə yoğrulmayan əsəri olmadığı kimi, naşiri olduğu jurnalda da bu problem qabarıqdır. 1917-ci ildə jurnalda dərc olunan «Azərbaycan» felyetonunda müəllif publisistik üslubda vətənin dərini birbaşa qoyur: «ax unudulumuş vətən, ax yazıq vətən! Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb dağılmış evlərini bina etməyə üz qoydular: Bəs sən hardasan ay biçərə vətən?!»

Böyük ədib bu felyetonda o taylı, bu taylı vətənin bütövlüyünü unudan, onun tarixi coğrafiyasına etinasız olan, öz doğma dilini unudub farsca, rusca, ermənicə danışmağı üstün tutanları lənətləyir və sonda yazır: «Ax gözəl Azərbaycan vətənim, harada qalmısan?... Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşginli, sərablı, goruslu qaradaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı quli-biyaban vətəndaşların, ey ərdəbilli qalxanlı bəradərlərim! Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin!... gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək haradadır bizim vətənimiz?!»

Gəlin, gəlin ey unudulmuş vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Gəlin görün beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar?!»

Azərbaycan naminə, onun sivil ölkələr sırasmda qoşulması naminə ədibin bu həyacanlı çağırışı onun bədii əsərlərində öz təcəssümünü bir az da güclü, bir az da emosional və konkret

olaraq tapır. Bu mənada C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» misilsiz bədii keyfiyyətə malik olmaqla azərbaycançılıq ideologiyasının bədii manifesti rolunu oynayır.

«Molla Nəsrəddin» milli mətbuatımız tarixində ən böyük azərbaycançılıq məktəbidir.

Əlbəttə, «Molla Nəsrəddin»ə qədərki demokratik mətbuatın qiymətini qətiyyənlə azaltmadan deməliyik ki, jurnalın demokratik düşüncəyə təsiri birbaşa və müstəqim üsullarla olmuşdur.

Molla Nəsrəddinçilərin milli dilə münasibəti azərbaycançılığın onurğa sütunu, əsas ideya daşıyıcısı hesab edilə bilər. Onlar Azərbaycanı Şərqdən çox inkişaf etmiş Qərb yönümlü ölkə kimi görmək istəyirdilər.

«Molla Nəsrəddin»də azərbaycançılıq ideyasının tematik ifadəsinə bir neçə mühüm bucaqdan yanaşmaq olar:

- 1) Azərbaycan məmləkətinin tarixi ərazi bütövlüyü.
- 2) Azərbaycan məmləkətinə əsl vətəndaş məhəbbəti.
- 3) Vətəndaşa sevgi və milləti formalaşdırmaq cəhdləri.
- 4) Azərbaycan məmləkətini sivil görmək arzusu

Sivil Qərb ölkələrini demokratik dəyərlərə gətirib çıxaran burjuva inqilablarmın tarixi təcrübəsi Mirzə Cəlilə yaxşı məlum idi. Lakin bolşeviklərin bu inqilabdan dərhal proletar inqilaba keçmələri, sadə xalqı aldaraq onun əlilə hakimiyyətə gəlmələrini ədib heç cür qəbul etməyib ölkədən getdi. Min bir əzabla İranda «Molla Nəsrəddin»in çapını davam etdirdi. Bu mərhələdə onun və dərgisinin bütün fəaliyyəti Azərbaycan məmləkəti, Azərbaycan milləti ilə bağlı olmuşdur.

Millətə, vətənə dəyəcək bolşevik zərbələrini bir çoxlardan fərqli olaraq hələ beşiyində duyan C.Məmmədquluzadə felyetonlarında xalqı ayıq olmağa, rusların qarmalamağa başladığı, repressiyalara hazırladığı Vətəni sevməyə və qorumağa çağırırdı. Xüsusilə milləti millət olmağa çağırış səsi daha uca-dan gəlirdi. 1921-ci ildə qələmə alınan «Millət» felyetonu bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Bu felyetonda müəllifin millətə verdiyi qiymət, xalqı formalaşmış bir millət kimi görmək istəyi

maraqlıdır. Azərbaycanda sovetlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə millət və vətən anlayışlarının bir az da geriye atılacağını peyğəmbərcəsinə hiss edən ədib «Millət» adlı felyetonunu bu anlayışın İranda olmaması ilə başlayır. İranda millət əvəzinə şəxs anlayışının öndə olduğunu deyən müəllif ölkədə millətin deyil, avtoritar şəxsin idarəçilik sistemini lənətləyir.

Qərb ölkələrində millətin rolunu qeyd edən müəllif yazır:

«Bəs çünki Qərb mətai ilə Şərq mətai məbəyində həmişə bir fərq var, həmçinin Qərb azadxahlığı ilə bizim azadxahlığımızda haman təfəvüt əmələ gəldi ki, biz azadlıq binalarımızın bünövrəsini əşxas üstündə tikdik, millət üstündə tikmədik».

Bundan sonra müəllif fikrini bir az da aydınlaşdırır. «Onunçün bu 15 ilin müddətində hər vaxt ki, özümüz üçün bir azadlıq binagüzarlığı istəmişik eyləyək, -özümüzə öz içimizdən bir şəxsi sultan qərar vermişik və o sultandan izn hasil olmamış dinməyə və danışmağa ixtiyarımız olmayıb və bunun adın qoymuşuq azadlıq!»

O ki, qaldı millət, -o da kənardan qalıb baxa-baxa; çünki kənardan baxmağa min-min illərlə adət edib.» Bu sətirlərdə milləti millət olmağa çağırış səsləri aydın eşidilməkdədir.

Hələ 1921-ci ilin fevralında yazılan bu felyetonda bolşevik rejiminin də şəxsiyyətə pərəstişə apardığını söyləmək, həqiqətdən də peyğəmbərlik keyfiyyəti idi. Daha bir neçə il keçəcək və biz yalnız bir sultanın-Stalinin avtoritar sistemə malik bir ölkədə yaşayacağıq. Bu Azərbaycan miqyasında «Mir Cəfər Bağırovun sultanlığı» dövrü olacaq, millət və xalq sözü sifərə yendiriləcəkdir.

Ancaq hələ 1921-ci ildir və «Molla Nəsrəddin» bizə vətəni, milləti necə sevməyi öyrədir.

«Molla Nəsrəddin»in 1909-cu ildə dərc olunmuş bir məqaləsində Cənubi Azərbaycanda şahlıq rejiminə qarşı aparılan böyük mücadilədən bəhs edilir. Oradakı ağır vəziyyət Kərbəla hadisələri ilə müqayisə olunur. Lakin bu məqalənin yazıldığı vaxtdan bir əsr keçməsinə baxmayaraq ərazimizin 20%-nin

işğal altında olduğu, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin davam etdiyi bir zamanda o nə qədər də aktualdır:

«Bu gün Kərbəla meydanı-Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Ehsan etməli pullarımız varsa-gözümüzün qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan mətəmgahı durur. Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycan meydanıdır.»

Fikirlərimizə yekun olaraq bir daha xatırladıq ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalının canında, qanında olan azərbaycançılıq ideyasını milli dilə sevgidə, vətənə məhəbbətdə, bütöv Azərbaycan arzusunda, vətəni sivil görmək istəyində və s. axtarmaq lazımdır.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın tezis və məqalələri.

B 2006

XX ƏSR NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN UNUDULMUŞ NÜMAYƏNDƏLƏRİ SİLSİLƏSİNDƏN. ƏLƏKBƏR QƏRİB NAXÇIVANLI

Adı və əsərləri uzun illər geniş ədəbi ictimaiyyətin diqqətindən kənarda qalan Abbasov Ələkbər Tağı oğlu XIX əsrin 90-cı illərində Naxçivanda anadan olmuşdur. (Sonralar Qərrib Naxçıvanlı təxəllüsünü götürüb). Atası Kərbəlayı Tağı dövrünün mütərəqqi fikirli şəxslərindən olmuş, xalq arasında «Farmasyon» adı ilə tanınmışdır. Kiçik yaşlarından elmə, maarifə həvəs göstərən Ələkbər Əli Səbri, Rza Təhmasib kimi gələcəyin məşhur adamları ilə dostluq etmişdir. İlk təhsilini M.T.Sidqinin məşhur «məktəbi-təbiiyyə»sində almış, Qori müəllimlər seminariyasında təhsilini davam etdirmişdir.

Seminariyanı bitirdikdən sonra Bakı və Göyçayda müəllimlik edən Ələkbər I Cahan savaşı illərində Osmanlı əsgər və qaçqınlarına kömək məqsədilə təşkil olunan xeyriyyəçilik tədbirlərinin fəallarından olmuşdur. Batumidə, Tiflisdə və başqa

şəhərlərdə Əhməd Cavad, Əli Səbri ilə birgə təbliğat işləri aparmışdır.

I Cahan savaşından sonra müxtəlif fasilələrlə Naxçıvanda, Bakıda və Tiflisdə yaşayan Ələkbər Qərib 20-ci illərin ortalarında Tiflisdə nəşr olunan «Dan ulduzu», «Yeni fikir» kimi mətbu orqanları ilə əməkdaşlıq etmişdir. Onun Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların latın qrafikasına keçməsində, yerli ədəbi birlik və dərnəklərin işində olan fəal xidməti də heç vaxt unudulmamalıdır.

Ələkbər Qərib Naxçıvanlı iyirminci illərdə «Azərbaycanın tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti»nin Naxçıvan bölməsində çalışmış, Naxçıvanın tarixinə və etnoqrafiyasına aid məqalələr yazmışdır. Sonrakı illərdə o, əsasən Bakıda yaşamış, ədəbi-tənqidi publistik və tərcüməçilik fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə Ələkbər Abbasov, Ə.Qərib, Ə.Naxçıvanlı kimi imzalarla daxil olan bu görkəmli ziyalının povest və hekayələri, ədəbi-tənqidi publistik məqalələri, dəyərli tərcümələri vardır. Onun bizə məlum olan ilk mətbu əsəri Qori seminariyasında təhsil aldığı zaman nəşr etdirdiyi «Uçenitsa» hekayəsidir. Hekayə 1910-cu ildə Tiflisdə rus dilində çıxan «Zakafkazy» qəzetinin 8 aprel tarixli nömrəsində «Alekbər Abbasov» imzasıyla dərc olunmuşdur. Həmin tarixdən başlayaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında hekayə və məqalələrlə çıxış edən Ə.Abbasov 1912-ci ildə Bakıda Orucov qardaşları mətbəəsində «Qəlbimin Sultanı» adlı ilk kitabını çap etdirir. Müəllifin özü tərəfindən «aşıqanə bir hekayə» kimi təqdim olunan bu lirik-psixoloji səpgili əsər əslində 68 səhifəlik povestdir.

Bu sadə süjetli povestdə hadisələr psixoloji səpgidə olub əsasən qəlb aləmində, mənəvi mühitdə cərəyan edir. Adı göstərilməyən azərbaycanlı tələbə ilə rus qızı Rozaliya arasındakı məhəbbət xətti sentimental boyalarla canlandırılmış, obrazların daxili-mənəvi dünyası, hisslər aləmi ön plana çəkilmişdir.

Vətəninədən kənarında təhsil alan azərbaycanlı tələbə yay tətildə döğmə yerlərinə dönərkən, Rusiyadan buraya istirahətə gələn Rozaliya ilə tanış olur və bu tanışlıq qarşılıqlı məhəbbətə çevrilir. Tətil müddəti başa çatdıqdan sonra onlar ayrılmalı olurlar. Rozaliyanın qəti fikri belədir ki, sevgilisi bütün diqqətini dərslərinə versin, təhsili başa vurduqdan sonra evlənsinlər. Nəhayət onlar sonuncu ayrılıq ilini yola salırlar.

Əsərdə yığcam sujet daxilində qəhrəmanların bitkin xarakterini yaratmaq məharəti gərgin müəllif əməyindən xəbər verir.

Tələbə dərin hissiyyatlı, saf qəlbli bir gəncdir. Rozaliya isə eşqə daha çox ağılın prizmasından nəzər yetirir. Obrazların xarakterindəki bu fərqlər onların söhbətlərində də aydın görünür. Əgər tələbə klassik şairlərimizin sentimental-romantik səpgili şeirləri ilə təsəlli tapırsa, Rozaliya A.S.Puşkinin Tatyanasını xatırladır. O, İ.S.Turgenevin «Ərəfə» və «Dvoryan ocağı» əsərlərinin qadın qəhrəmanlarını-Yelenanı, Lizanı özünə qəlb həmdəmi sayır. Bir sözlə, Ə.Naxçıvanlı adı söhbət fonunda qəhrəmanların daxili aləminə nüfuz edə bilmişdir.

Povestdə sentimental nəsr üçün səciyyəvi olan hissələrin təsviri və ideallaşdırılması, süjetdə yuxu, məktub, xatirə elementləri, lirik-psixoloji ricətlər də diqqətdən yayınmır.

Əsərdə bəzi romantik və naturalist detallar olsa da bu, maarifçilik təməlində yaranmış sentimental nəsr nümunəsidir.

Əsərin kitab halında çapından sonra məşhur yazıçı Seyid Hüseyn onu tənqid etdi. Hadisə və personajların təqdimində realizmin pozulduğunu, milli-etnoqrafik amillərin psixologiyasının, məişət tərzinin konkret göstərilmədiyini qüsur saydı. («İqbal» qəzeti, 25,27 avqust 1914).

İlk kitab nəşrindən ruhlanan gənc yazıçı dövrü mətbuatda bir sıra hekayələrlə çıxış edir. «Məktəb» jurnalı ilə sıx əməkdaşlıq edən Ə.Qərib jurnalın ruhuna uyğun olan uşaq hekayələri yazır. Məsələn, həmin illərdə yazılan «Bacı və qardaş» hekayəsi indi də öz tərbiyyəvi əhəmiyyətinə görə aktuallığını itirməyib.

Yazıcının ikinci kitabı «Haqq divanı» 1914-cü ildə işıq üzə görünür. Burada müəllifin üç hekayəsi təqdim edilmişdi. Hekayənin epigrafinə yazılmışdı: «Bəradərim Xəlil ağa Hacılarova hədiyyədir, Ələkbər». Adı çəkilən X.Hacılarov (1895-1970) Naxçıvanda doğulmuş, Ələkbərlə birgə Qori Seminariyasında oxumuş, bir müddət müəllimlik etdikdən sonra Stavropol Ali Pədoqoji İnstitutunu bitirmiş, sonra Naxçıvana qayıdaraq pədoqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, məqalələr yazmış, ömrünün son illərini Gürcüstanda keçirmişdir.

«Haqq divanı» hekayəsi də iqtibas olunmuş, lakin mənbəyi göstərilməmişdir. Bu hekayənin S.M.Qənizadənin rus yazıçısı A.F.Poqosskinin (1810-1874) eyniadlı hekayəsindən təbdil olduğu «Allah divanı» hekayəsi ilə səsleşməsi ehtimal olunur. Hər iki hekayənin əvvəlində M.Fizulinin «Hər yerdə olsa, qanlı əlbəttə qan tutar» misrası verilib. Müqayisə etdikdə Ə.Naxçıvanlının hekayəsinin orijinal təsir bağışladığı daha aydın nəzərə çarpır. (H. Haşimli. Unudulmuş yazıçı. Azərbaycan, 1984 №4).

Hekayənin konfliktini xanın iki nökrü arasında baş verir. Firudin xan ailəsində nüfuzundan paxıllıq çəkən Firrax onun haqqında xana yalan məlumatlar verir. Qəzəblənmiş xan dəmirçilərə tapşır ki, kimi sizin yanımıza göndərsəm, onu kürəyə atıb yandırm və bunu ikinci nökrə bildirin. Təsədüf nəticəsində xanın tərəfindən məscidə göndərilən və dua-namazla məşğul olduğu üçün dəmirçixanaya gecikən Firudin ölümün cəngindən qurtarır. Əvvəlcə Firrax gəlir və odda yandırılır. Bu cür final «haqq divanı» kimi səciyyələndirilir. Əsər düzlüyün qələbəsinə inam hissi aşılamaqla bərabər, Tanrı dərgahına və onun varlığına da məhəbbətlə yanaşır.

Ə.Qəribin «Faciə» hekayəsi sentimental-melodramatik səpgidədir. Hekayədə dəlixanada yatan bir gəncin taleyindən söz açılır...

Onun nəsrinə üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də folklorla bağlılıqdır. «Uşaq divanı» hekayəsində bu aydın görünür. Hadisələr keçmiş zamanda Xəlifə Harun-ər-Rəşid zamanında

baş verir. Xəlifə müşkül bir məsələnin həllini uşaqlardan öyrənir. Digər hekayələrdəki xalq ifadələri, mahnı mətnləri, atalar sözləri də onun folklorla münasibətini aydınlaşdırır.

Ə.Naxçıvanlı bədii tərcümə sahəsində də uğurlu nəticələr qazanmışdır. Hələ 1912-ci ildə Seminariya tələbəsi ikən rus sentimentalisti N.M.Karamzinin «Bədbəxt Liza» povestini dilimizə çevirmiş, elə həmin ildə bu tərcümə «Məktəb» jurnalının vəsaiti ilə ayrıca kitabça halında çap edilmişdir.

Yirminci illərdə Ə.Qərib M.Y.Lermontovun «Zəmanəmizin qəhrəmanı» əsərini tərcümə etmiş, bu tərcümə haqqında o zamanlar hələ gənc olan M.Arif «İnqilab və mədəniyyət» jurnalında (1928, № 5) resenziya çap etdirmişdir. Mərhum ədəbiyyatşünasımız Ə.Şərif öz xatirələrində vaxtilə Azərnəşrdə Ələkbər Naxçıvanlı ilə birgə Qorkinin «Ana» romanının tərcüməsi üzərində birgə çalışmaları barədə söz açır. Bu fakt Ə.Naxçıvanlının bacarıqlı bir tərcüməçi olduğunu sübut edir.

Ə.Qəribin ədəbi-tənqidi məqalələri də az deyil. Onun Tiflisdə yaşadığı illərdə «Yeni fikir» qəzetində ədəbiyyata, teatr sənətinə aid məqalələr çap etdirməsi məlumdur. 1926-cı ilin fevralında həmin qəzetdə dərc edilən «Tənqid və tənqidçilərimiz» məqaləsi Ə.Şərifin yazılarına polemika ruhunda idi. Ona görə də geniş əks səda doğurmuşdu.

Məqalədə müəllif C.Məmmədquluzadənin ədəbi prosesdə rolunun həddindən artıq şişirdilməsinə etiraz etmiş, bunun zərərli olduğunu göstərmişdir.

Ə.Qəribin söz sənətimizin, səhnəmizin qayğılarına həsr olunmuş onlarca məqaləsi var.

*BDU-nun xəbərləri.
Humanitar elmlər seriyası.
2003. №4*

**XX ƏSR NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN
UNUDULMUŞ NÜMAYƏNDƏLƏRİ SİLSİLƏSİNDƏN.
MOLLA MAHMUD ÇAKƏR (1871-1932)**

Azərbaycan ədəbiyyatı tarxində özünəməxsus şərəfli yer tutan Naxçıvan ədəbi mühitindən və onun ayrı-ayrı nümayəndələrindən əvvəlki yazılarımızda ara-sıra söz açmağa çalışmışıq. Bu gün isə bu mühitin daha bir unudulmuş nümayəndəsindən, molla Mahmud Çakərdən bəhs edəcəyik.

Çakər Naxçıvanda yaşamış, 40 il mollalıq etmişdir. Lakin maraqlıdır ki, sonralar din xadimlərinin riyakarlığı, fanatizmini ifşa edən qəzəllər və felyetonlar yazmışdır. Məhz bu səbəbdən dinsiz adlandırılmış və baş götürüb Tiflisə getmişdir. Çakər Tiflisdə Azərbaycan dilində çıxan «Yeni fikir» qəzetində müsəhhih işləmişdir. Ancaq bir müddətdən sonra geri qayıtmış, «Şərq Qapısı» qəzeti redaksiyasında müsəhhih(korrektor) vəzifəsinə qəbul edilmişdir. M.Tarverdiyev «Minbərdən səhnəyə» adlı məqaləsində (Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 21 fevral 1970) 1926-cı ildə «Şərq Qapısı» qəzetinin redaktoru Abbas Gülməmmədovun onu Molla Mahmud Çakərlə tanış etdiyini bildirir. Müəllif təsvir edir ki, o, ucaboy, yaşlı bir kişi idi. Abbas müəllim Çakəri çox savadlı, məlumatlı, ərəb-fars dillərini yaxşı bilən bir adam kimi təqdim edir və əlavə edir ki, son vaxtlar sovet hakimiyyətini mədh edən şeirlər yazır.

Məqalə müəllifi qeyd edir ki, bir gün ondan adının mənasını soruşdum. Çakər «nökər» cavabını verdi. Əvvəl imam Hüseyin, indi isə xalqın. Müəllif daha sonra yazır ki, bir gün çayxanada bir molla oğlu Mahmud əmini ələ salmaq məqsədilə nə yazması ilə maraqlanır, qulaq asmaq istədiyini bildirir. Çakər sənin üçün yox, bu xalq üçün yazmışam deyə-yazdığı şeri oxuyur. Məqalə müəllifi sonra redaktoru onu ucaboy, yaraşlıq bir adamla tanış etdiyini də yazır. Bu adam Ordubadın Əylis kəndindən olan Kazım Ziya imiş, Çakərlə aralarında isti münasibət varmış. Tiflisdən qastroldan gəldiyini, Çakərin

onu yaxşı tanıdığını vurğulayan redaktor:-Cavidin «İblis»ini oynayacaqlar, resenziya yazmağı sənə tapşırıram, Çakər də kömək edər,-deyir. Onda bildim ki, Çakər çoxlu səhnə əsərinə baxmış, atyor oyunu haqqında «Yeni fikir» qəzetində resenziya yazmışdır.

Daha sonra müəllif 1929-cu ildə Naxçıvan dövlət teatrında redaktoru onu C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsərinin məşqlərinə baxmağa apardığını və Çakərin də getmək istədiyini yazır. Redaktor zarafatla əsərin mollalardan danışdığını bildirir və sənin orada nə işin var?-deyir.

Çakərsə bildirir ki, ora əsl mənim yerimdir. Baxım görün artistlər mollaları necə ifşa edirlər.

Çakər məşqə baxarkən Şeyx Əhməd rolunu oynayan artistin çıxışını bəyənmir.-Mollalıq asan iş deyil-deyir. Bir neçə gündən sonra Çakərin Şeyx Əhməd rolunda oynayacağı afişalarda görünür. Tamaşaçılar zalım oğlu əsl artist imiş ki,-deyə onun oyunundan məmnun qalırlar. Müəllif qeyd edir ki, biz tamaşadan sonra əməkdaşımızı təbrik etdik.

Bu vaxt Çakər kövrəlir və:- «kaş indi Əliqulu Qəmkusar sağ olaydı, o Şeyx Nəsrullah, mənə Şeyx Əhməd rolunda oynaydıq...Axı mollalığın daşını atmaqda, dindən əl çəkməkdə Qəmkusarın mənə çox təsiri olub»-deyir. Bundan sonra «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi vaxtilə ifşa etdiyi Çakəri təbrik etdi, onun Şeyx Əhməd rolunda iki şəklini də verdi.

Sonra o Böyükağa Talıblının «Keyf içində» pyesində Dərvişxan rolunda çıxış etdi. Çakər hərdən Ömər Xəyyamdan tərcümə etdiyi rübailəri əməkdaşlara və artistlərə oxuyardı. Kollektivin sevimlisi olan Çakər 1932-ci ilin qışında vəfat edir.

Respublika Əlyazmalar İnstitutunda Molla Mahmud Çakərin xeyli əlyazması saxlanılır. Biz onları diqqətlə nəzərdən keçirərkən dövrünün cəsəretli bir qələm sahibi kimi bu adamı dərk etdik. Vaxtilə M.S.Ordubadi və Ə.Qəmkusar şeirlərində Çakəri xeyli tənqid etsələr də, bunu onun birinci dövr yaradıcılığına şamil etmək olar.

Aşıqanə qəzəllərində Fizuli ruhu duyulan Çakər də digər müasirləri kimi onun orbitindən çıxıb bilmir. Əksər qəzəllərin də vəfasız dövrədən acı bir şikayət motivi duyulur. Zəmanədən ona ancaq dərd-bəla yetişdiyini vurğulayan şair cahillərin onu anlamadığını bildirir. Çakər yaradıcılığında nikbin bir ruh var. O, bu bəla yükünü çəkməyə qadirdir və bundan ruhən zövq alır. Bəzi qəzəlləri Fizuliyə nəzirə təsiri bağışlayır:

*Bəlanı mən sevərəm, həm bəla məni istər,
Bəlalı Çakərəm, olmuş bəla mənə qismət
Fizulinin «olduqca mən götürmə bəladan iradətim»,
«Mən istərəm bəlanı, çü istər bəla məni»*

misralarını xatırladır.

Yaxud:

*Hər kəs öz fəhminin idrakını təsdiq eləyir,
Bir bu işdir ki, edib könlümü viranə kimi.
Gah divanə, gahi kafir, gahi bəbi,
Dedilər şairimiz Sabiri-Şirvanə kimi
Söylədim millətə azadlığın mənasını,
Çakərəm sandılar sözlərimi əfsanə kimi.*

Bu misralarda şair öz dərdini sabirlə eyniləşdirir. Qeyd edir ki, o da Sabirlə eyni dərdlidir. Şirvanlı Sabir kimi onu da başa düşüb anlayın olmadığı üçün azadlıq anlamı ilə bağlı fikirlərini də əfsanə sayırlar. Qəzəl yaradıcılığının sevgilisinin gözəlliyini real təbiət gözəllikləri ilə müqayisəsi nəticəsində məşuqəyə daha çox üstünlük verilir.

Qanlı bağırları lələnin dağlı qəlbi ilə müqayisə edən şair özünün Fizuliyənə deyim tərzilə sevgilisinin onu imtahan etdiyini bildirir.

Əlyazmalar içərisində «Naxçıvan mühitindən mənzum bir hekayə» diqqətimizi cəlb etdi. Mənzum hekayədə Çakərin ailəsi ilə birgə Nehrəm kəndinə toya çağırılması və toyun ümumi mənzərəsi canlandırılır. XX əsrin əvvəllərində keçirilən Naxçı-

van toylarının real mənzərəsi və o vaxt toy zamanı icra olunan bəzi mərasimlərin təsviri maraqlıdır. Məsələn, həmin vaxt müxtəlif tayfadan olan cavanların toyda qurşaq tutub güləşməsi və ara qızıqıb davaya çevrilərkən bəyin onları yanına çağıraraq sakitləşdirməsi kimi mərasimləri göstərmək olar.

Daha bir maraqlı doğuran mərasim dəllək tərəfindən bəyin başının kərdilərə ayrılıb qırılması və hər kərdinin (saçın bir hissəsi) kəndlilərdən birinə pulla satılması idi. Qırım başa çatandan sonra bəylə dəllək toyda birgə oynayır. Şair qəribə bir müqayisə ilə onların oyununa mənə verir; dəllək qış ruzusunu qazandığı üçün sevincindən oynayır. Bəyin oynaması isə mənasızdır. Axı bu bədbəxt aldığı qızım necə olmasından bixəbərdir. Gəlinin üzünü belə görmədən evlənir. Hekayədə daha sonra gəlinə başlıq alınması, damdan alma atılması kimi adətlər də təsvir olunur. Çakər toyun sabahı günü bəyin onu çirkin bir qızla evləndirdiyi üçün anasına etiraz etdiyini də göstərir.

Hekayədən belə məlum olur ki, artıq o günlər arxada qalıb və gənclər bir-birini görüb bəyəndikdən sonra evlənilir. Demək müəllif hekayəni keçən günləri xatırlayaraq qələmə alıb.

Çakərin bu hekayəsi yaxşı niyyətlə yazılıbsa da, söz yığını daha çoxdur. Mənzum hekayə bədii cəhətdən zəifdir. Hekayə 1929-cu ildə qələmə alınıb. Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə sonra azadlıq günəşinin doğulduğuna dərin inam ifadəsi aşılayır.

Onun felyeton yaradıcılığı barədə əlyazmaları əldə edə bilmədiyimiz üçün bu barədə danışmayacağıq.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gələ bilərik ki, Molla Mahmud Çakər XX əsr Naxçıvan əbədi mühitində az-çox payı olan bir insan kimi xatırlanmalı, yada salınmalı, unudulmamalıdır. Ən azı ona görə ki, millətinin tərəqqisi, avamlıqdan qurtarması üçün çalışmış və bu yolda başı bəlalər çəkmişdir.

*Elmi axtarışlar.
X toplusu. B. 2004.*

**HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA
TÜRKÇÜLÜK YENİ
ELMİ-ƏDƏBİ FİKİR MÜSTƏVİSİNDƏ**

H.Cavid əsrinin övladı olsa da yaradıcılığı zamanın fəvqündə dayandığı üçün ilham pərisinin qanadları daim siyasi atəş qığılcımları tərəfindən qarşalanırdı. Cavidə görə minillik bir əxlaq başqa not üstə köklənir, başqa üslubda dindirilirdi. Bu üslubla onun əsrin fəlsəfi ovqatı olan poeziyası arasmda kəskin təzad vardı.

Cavidin dili anlaşılıq, sadə İstanbul türkcəsinin Azərbaycan türkcəsi ilə sintezindən ibarətdir. Dil cəhətdən Cavid daha çox Türkiyə türkcülərinin ardıcılı kimi diqqəti cəlb edirdi ki, bu da onun ortağ türk dili ideyasına xüsusi önəm verməstə ilə bağlı idi.

1920-30-cu illərdə əsərlərinin dilinə görə daha çox tənqid olunan, son illərdə isə «Turan ədəbi dilinin banisi» adlandırılan H.Cavidin mövqeyi üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. O da başqa türkcülər kimi ümumitürk ədəbi dilinin yaranmasını ümumitürk birliyinə yaranması yolunda ən vacib şərtlərdən sayırdı. 1917-ci ildə yazdığı «Hərb və fəlakət» şeirində Cavidin «Səni qurtarsa qurtarar birlik» qənatinə gəlməsi onun vahid ədəbi dil ideyasına xüsusi önəm verməsinin ifadəsi idi.

Hənəfi Zeynalı Cavid şeirinin üslubunu Tofiq Fikrətdən, formanı Hamiddən, fəlsəfəni Rza Tofiqdən götürdüyünü vurğulayırdı. İstanbul Universitetində Rza Tofiqdən dərs alması onun dərin fəlsəfəsinə yiyələnməkdə Cavidə yardımçı olmuşdu. Ancaq ümumiyyətlə götürükdə Ziya Göyalpın və Məmməd Əmin Yurdaqulun da Cavid yaradıcılığına güclü təsiri olmuş, o türk tarixinə bir şan qaynağı kimi baxmaşdır.

«Uçurum» əsərində türklərin əski şöhrətini itirdiyini, Avropam təqlid vəziyyətində yaşadığını acı təəssüflə qələmə almışdır:

*Qəhrəman oğuzların,
Böyük Ərtoğrulların,
Sarsılmaz xələfləri
Şimdi həp sapqın, azğın*

Yaxud:

*O gün ki İstanbulda
Gənclik fransızlaşdı
Getdikcə türk övladı
Uçuruma yaxlaşdı
Yurdumuzu sardıqca
Düşgün Paris modası
Hər kəsə örnək oldu
Sərsəm firəng ədası*

Bu əsərdə ümumitürk mədəniyyətini Qərb mədəniyyəti ilə üz-üzə qoymaq tendensiyası duyulur. Cavidə görə «Avropa yolunu tanıır-tanımaz onların az-çox ciddi və məharətli ədəbiyyatı deyrl, hopma dəyərsiz və çürük əsərləri təqib olunurdu. Cavid türkün fransızlaşmasını deyil, fransız mədəniyyətinə yiyələnməsini istəyirdi. Bu ideyanı «İblis» də də davam etdirirdi:

*Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət*

Qərb dünyasındakı əksilikləri, təzadları gözəl duyan, gözəl bilən Cavid «İblis»də Qərbə birtərəfli münasibətimizdən narahat olur, bizi ayıq davranmağa dəvət edirdi:

*Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,
Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.
İdrakı sönük başçıların qəfləti ancaq
Etmış, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.
«İblis»*

Cavid birinci Cahan hərbində Türkiyə həyatını «İblis»də daha dolğun göstərir. İblisin simasında «şər» demonunun surətini yaradır:

*Başdan-başa hər yer üzü vəhşət
İblis ilə həm rəngi siyasət*

Yaxud:

*Bilməm nasıl allah ediyor səbrü-təhəmmül
Cənnət kimi yer duzax olub zülmü cəfadan*

«İblis»də türkün-türkə atəş açması ən böyük cəzaya layiq görülür:

*Türk olub türkə atəş etmək üçün,
Yalnız bir cəzaya layiqsən
O da edam*

və yaralı zabit cəza verilməsini gözləmədən intihar edir. Cavid əsərə M.Ə. Yurdaqul ruhlu bir marş daxil edir.

*Türk oğlu sözündən dönməz,
Məhv olur da sürüklənməz,
Hər yüksəlmək dilər, yenməz,
Çarpışar yaşar!*

«Topal Teymur» əsərində Cavid: «Biz türklərə qürur və nəşə verən bir şey varsa, o da müharibə və qalibiyyətdir» deyir.

Turan ideasını gerçəkləşdirmiş son türk fətəhi kimi Əmir Teymur obrazı Cavidin də diqqətini çəkirdi. Bildiyimiz kimi türk ədəbiyyatında bu surət Cavidə qədər müsbət obraz kimi işlənmişdir. Teymur qaniçən olsa da öz dediyinə görə bundan cahanın çirkabını yumaq üçün istifadə edir.

Türklük tarixində bu tökülən qanlara müxtəlif fərqli baxışların olması da istisna deyil. Əmir Teymurun ən böyük xidməti türk xalqlarını birləşdirməsi və qüdrətli türk imperiyası yaradılması yolunda qılınc çalması idi. Cavidə Teymur obrazından danışmaq əslində türkçü ədəbiyyatda türklük, türk birliyi yolunda böyük işlər görmüş türk fətəhinə münasibətdən bəhs etmək deməkdir. Əsərdə Teymurun şair Kirmaniyə münasibəti müəllif mövqeyini əks etdirir və maraqlı doğurur: «Onların Allahı birdir- həqiqət! Şairlərə ehtiram edəlim».

Yaxud: «Sənin kimi dəyərli simaların qədir və qiyməti anlaşılsaydı, mənim kimi topallar soldakı sıfır qədər mənasız qalardı».

Teymur son cümlədə özündən çox cəmiyyəti ifşa edir. Kirmani kimi dəyərli insanları qiymətləndirməsi isə yenə də onun böyüklüyüdür. Cavid Teymurun bütün mənfilikləri ilə vəhdətdə verməyə çalışmışdır. «Dəli», «yirtici qaplan», «insan qanına həris» və s. Lakin o türk fətəhinə olan rəğbətini, onun böyük ideallarına qibtəsini bu mənfiliklər fonunda gizlətməyə çalışmış və buna müvəffəqiyyətlə nail olmuşdur. Əsərin adındakı Topal sözü də bu məqsədə xidmətin ifadəsi olmaqla bərabər, zamanə tərəfindən şikəst edilmiş tüklyə bir növ işarə idi.

Teymur «hərb» demonunun obrazıdır. Allah bir olduğu kimi, padşah da bir olmalıdır. H. Cavid Teymurun müharibələrə, əsir götürdüyü dinc əhaliyə, düşməne, şeirə, sənətə, qadına, türklüyə münasibətləri fonunda onun real tarixi şəxsiyyətini yaratmağa çalışmışdır. Peyğəmbər kimi onun da obrazı çeşidli qütblərdən salınan bədii – fəlsəfi nəzərin işığında görünür. Türk-Turan tarixində ən tragik müharibələrdən birinə – hələ Çaldırandan əvvəlki ən böyük qardaş qırğınına qərar versə də son sözləri bu müharibədəki qələbəni əslində məğlubiyyət kimi dərk etdiyini göstərir: qaliblə məğluba fərq qoymadan öz amansız istehzasını onların hər ikisinə eyni dərəcədə aid edir:

«Sən kor bir abdal, (İ.Bəyazid nəzərdə tutulur) mən dəli bir topal, əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığm-yığm insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə... sənin kimi bir kor mənim kimi bir topal müsəllət olmazdı».

Teymurun böyüklüyü də burda görünür. Mənə elə gəlir ki, Teymur türklüyün əski şöhrətinin itməsi üçün zamanəni qınayır. Özünün və Bəyazidin timsalında türklüyün bilərəkdən şikəst olunaraq mədəniyyətlərinin özgələşdirildiyini, tarixlərinin saxtalaşdırıldığını dərk edir. Məhz bu böyük ideallar uğrunda qılınc çalmağa, qan tökməyə məcbur olduğunu anlayır.

Belə bir ideya «Hərb və fəlakət» şeirində də izlənilir.

*Bir düşün gör beş-altı əsr əvvəl
Nə idin? İmdi neredesin? Bu nə yəs?*

Dinlər təriqətlər arasında fərq bir qayda olaraq hadisə, mərasim müstəvisində özünü göstərir. Dinin mahiyyəti isə müqəddəslik duyğusu ilə bağlıdır. Bu duyğu olmadıqda dini ehkamlar, dini ayinlər əsil dini əvəz edir və din əvəzinə dini pərdəyə bürünmüş psevdodin yaranır ki, o da mahiyyət etibarını ilə dinsizlikdən fərqlənmir. Təsadüfi deyil ki, Cavid məhz bu din pərdəsinə qarşı mübarizə aparmışdır. «Şeyx Sənan» və «Peyğəmbər» əsərində belə bir məqsəd, belə bir ideya aşılır. Klassiklərdən üzün bəri ədəbiyyatda izlənilən «dünyanın nizama salınması» ideyasını müxtəlif prizmadan araşdırmağa çalışan Cavid bizcə ən dolğun nəticəyə «Peyğəmbər» əsərində gəlir:

*Silsə hər kim tökülən qan izini
Qurtaran dahi odur yer üzünü*

- deyərək qan tökməyin əleyhinə çıxır.

*Bakı Universitetinin xəbərləri, 2003
№ 3*

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK (XIX-əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri)

Bundan əvvəlki yazılarımızda qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan ədəbi mühiti ümumillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında və təkamülündə əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Bu regionun qədimliyi, Azərbaycanın klassik mədəniyyət mərkəzlərindən olması, qədim ipək yolunun üzərində yerləşməsi və nəhayət Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşməsi burada elmi-ədəbi və ictimai fikrin dirçəlişinə tarixən öz töhfəsini vermişdir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə Naxçıvanda ictimai fikir, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, maarifçilik geniş inkişaf edib. Orta əsrlər Azərbaycanına Naxçıvan böyük ədəbi simalar, görkəmli ictimai xadimlər vermişdir.

XIX əsrdə Naxçıvanda quberniya üsul-idarəsinin formalaşdırılması regionda ədəbi-maarifçi məclislərin, yaradıcılıq cəmiyyətlərinin yaranmasına və yaradıcı qüvvələrin bu qurumların ətrafında cəmləşməsinə səbəb olur. Naxçıvan şəhərindəki «Qönçeyi-ülfət», Ordubaddakı «Əncüməni-şüəra» ədəbi məclislərinin üzvləri klassik ədəbi ənənələri davam etdirməklə yanaşı, yeni tipli maarifçi ədəbiyyatın da əsasını qoymuşlar. XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Naxçıvan şəhərində Avropada və Rusiyada təhsil almış ziyalılardan təşkil olunmuş «Darül-ürfan» məclisində və «Müsəlman dram incəsənəti cəmiyyəti»ndə birləşən maarifçi ziyalılar teatru, dünyəvi məktəbi və mətbuatı tamamilə yeni isiqamətdə inkişaf etdirmək, ədəbiyyatı xalq həyatına yaxınlaşdırmaq və ictimai mətləblərin inkişafına doğru istiqamətləndirmək sahəsində böyük nailiyyətlər qazandıqları (İ.Həbibbəyli «Naxçıvanda ədəbiyyat və ədəbiyyatda Naxçıvan» 525-ci qəzet, 23 aprel).

Naxçıvanda ədəbiyyat əsasən XIX əsrin II yarısından etibarən yeni və ciddi inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bu ölkə ilə

ilə əlaqələrin genişlənməsi rus maarifçi-demokratik ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrinin ucqarlarda yaranan ədəbiyyatın da inkişaf yoluna işıq salmasına şərait yaradıb. Bundan əlavə, maarifçiliyin milli hərəkət səviyyəsinə yüksəlməsi və mətbuatın intişarı da ədəbiyyatın təşəkkülünə müsbət təsir göstərüb. Nəticədə hələ XIX əsrdə Naxçıvanda Azərbaycan ədəbiyyatının dəyərli faktları meydana çıxıb. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) yaradıcılığının birinci dövrünü əhatə edən bu mərhələdə gələcək böyük demokratik ədib milli ədəbiyyatımızın bir sıra qiymətli nümunələrini ərsəyə gətirməyə nail olub. Mirzə Cəlil irsinin ilk yaradıcılıq nümunəsi sayılan «Çay dəstgahı» əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında birinci alleqorik və mənzum dram, habelə uşaq dramaturgiyasının təməl daşı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu mərhələdə Azərbaycan realist ədəbiyyatının manifesti sayılan «Poçt qutusu» hekayəsi və «Danabaş kəndinin əhvalatları» povesti yarandı. C.Məmmədquluzadə Novruzəli və Məhəmmədhasən əmi obrazları ilə ədəbiyyatımızda kiçik adamların böyük ədəbiyyata gətirilməsinin əsasını qoydu. Yeni ədəbiyyatın obraz-qəhrəman tərkibini, bədii tipajını da dəyişdi. «Ölülər», «dəlilər», «artıqlar», «xırdalar» və s. Millətimizin öz milli mənliliyini dərk etməsi, öz kökünə, öz soyuna bağlı ruhda maariflənməsi üçün Xətayi qılıncı səviyyəsində qələm çalan ən dəyərli mütəfəkkirlərdən biri C.Məmmədquluzadəni formalaşdırın və çarpışmalar meydanına atan Naxçıvan ədəbi mühiti idi. Ona görə millətin özünüdərkində ədəbiyyatın rolundan danışarkən bu mühitin əhəmiyyətli rolunu danmaq mümkündür deyil.

Bu ədəbi mühitin Məhəmməd Tağı Sidqi kimi (1854-1903) orijinal şəxsiyyəti, alim-pedaqoqu var idi. Onun maarifçi əsərləri və dərslərləri klassik ədəbiyyatla yeni maarifçi ədəbiyyat arasında etibarlı körpü funksiyasını yerinə yetirib. (S.Ə.Şirvani ilə Sabir arasında). M.T.Sidqinin «Kəblə Nəsir» mənzum hekayəsi, dəyərli maarifçi şeirləri və publi-

sistikası nadir pedaqoji əsərləri Azərbaycan ədəbi mühitində hadisəyə çevrilib. Ədəbi ictimai fikirdə yeni mərhələ təşkil edən Sidqi nəinki yaradıcılığı, təsis və rəhbərlik etdiyi «Əxtər» və «Tərbiyə» məktəblərində yeni ədəbi nəsilin hazırlanması formalaşmalarına müsbət şərait yaradıb. Təsədüf də deyil ki, Azərbaycan romantizminin korifeyi H.Cavid də Sidqinin «Məktəbi tərbiyəsində» təhsil almış bir yeniyetmə gənc kimi milli təfəkkürünü məhz bu mühitdə formalaşdırmışdır. M.T.Sidqi XIX əsrin sonlarında ictimai fəaliyyət və bədii yaradıcılıq aləminə gələn, M.F.Axundov ideyalarının təsiri ilə C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov və s. ilə bir cəbhədə köhnə dünyanın əprimiş dayaqlarını uçurmaq, mariflənmə, əsarətdən xilas olmuş azad, mədəni bir cəmiyyət yaratmaq uğrunda mübarizə aparan nadir və orijinal şəxsiyyətdir.

Yüksək vətəndaşlıq təəssübü, güclü istedadı, coşqun təbi ilə o, xalq maarifinin təşkilinə istiqamət vermiş, milli özünüdərkə, milli mənafelemizə və milli mentalitetimizə xidmət etmişdir. Görkəmli ziyalı bütün Qafqazda və hətta İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin təşkilatçılarından. Heç bir müasir ənənəsi olmayan, boş yerdə yaradılan «Əxtər» və «Tərbiyə» məktəbləri öz qayesinə və məramına uyğun tamamilə yeni mündəricəli ədəbiyyat tələb edirdi. Bu o zaman nəinki yox idi, hətta onu axtarıb tapmaq, yazıb təbliğ etmək qorxulu və təhlükəli idi. Sidqi belə kəşif bir şəraitdə müxtəlif regionlarda çalışan maarif və ədəbiyyat xadimləri ilə yazışır, onların təcrübəsindən bəhrələnməklə yeni pedaqoji ədəbiyyat yaradırdı. Yazıçı-pedaqoqun «Nümunəyi-əxlaq», «Töhfəyi-benat, ya ki qızlara hədiyyə», «Nəsihətnamə», «Əzbər ediləcək hikmətli sözlər» və başqa əsərləri bu söylərin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Ağır zəhmətin bahasına yaradılmış bu əsərlər o zaman maddi imkansızlıq ucbatından çap olunmamış, əlyazması halında ancaq Naxçıvanda məktəbi-tərbiyədə tədris olunmuşdur. Maarifçi müasirlə-

rinin hamısı kimi M.Sidqi də cəmiyyətin tərəqqisində mətbuatın roluna yüksək əhəmiyyət verirdi. XIX əsrin 90-cı illərindən Azərbaycanda mətbuatın süqut dövrü başlayanda o, fikirlərinin təbliğindən ötrü Yaxın Şərq ölkələrində çıxan (müxtəlif dillərdə) «Həblül-mətin», «Sürəyya», «Əxtər», «Pərvəriş», «Ədəb», «Tərcüman» qəzetlərindən istifadə etmişdir.

«Qəzet, yaxud qəzetə nədir?» məqaləsində ədib qüdrətli bir silahdan məhrum edilən vətəndaşlarının diqqətini mətbuatın təbliğedici, təsviredici və təşkiledici roluna cəlb edirsə, «Təəssüf və yenə təəssüf» məqaləsində XX əsrin başlanğıcında «Şərqi-rus» və «Kaspi» qəzetləri arasında gedən ixtilafın tənqidinə çalışır. Millətin maariflənməyə, tərəqqi vasitələrindən bəhrələnməyə ehtiyac hiss etdiyi bir zamanda Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Ə.Topçubaşov və Əhməd bəy Ağayevin rəhbərlik etdikləri orqanlarda küdurət artıran «bəndlər» nəşr etmələrini xoşagəlməz hal hesab edən Sidqi hər iki tərəfi barışığa çağırır, onlara «Şərqi-rus» və «Kaspi»dən müasir faydalı fikirlərin təbliğindən ötrü istifadə etməyi tövsiyə edirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, H.Cavid də bədii yaradıcılığa həyatının Naxçıvan mərhələsində hələ «Tərbiyə» məktəbinin şagirdi ikən başlayıb. Onun ilk qələm təcrübələri olan qəzəlləri müəllimi, tanınmış şair M.Sidqinin diqqətini cəlb edib və onun tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. (İ.Habibbəyli)

XIX əsrin II yarısında (1886) Naxçıvanda milli teatrın yaranması nəinki ədəbiyyatın inkişafına təkan verdi, o cümlədən bölgədə əhalinin milli özünüdərkində müstəsna rol oynadı. Bu teatrın yaradıcılarından olan Eynəli bəy Sultanovun (1866-1935) rus dilində qələmə aldığı «Tatarka» pyesinin Naxçıvanda müəllifin özünün iştirakı ilə yerli həvəskarlar tərəfindən səhnəyə çıxarılması öz dövrü üçün əhəmiyyətli ədəbi-mədəni hadisə idi. C.Məmmədquluzadə kimi ədibin yaradıcılığa kiçik dram əsərləri ilə başlaması

onun Naxçıvan teatrındakı fəal iştirakından irəli gəlmişdi və digər maarifçilər kimi o da milləti oyatmaq üçün teatr və dramaturgiyaya böyük önəm verirdi.

Artıq XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, M.S.Ordubadı, Ə.Qəmküsar, Q.Şərifov, E.Sultanov, M.Şürbi, M.M.Çakər və başqaları kimi tanınmış yaradıcı simalar yetişib formalaşmışdı. «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» jurnalları «Şərqi-rus», «Həyat» və «Kaspi» qəzetləri bu yaradıcı qüvvələrin istedadının parlamasında mühüm rol oynayıb.

XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində bədii nəsrin də özünəməxsus yeri vardır. Azərbaycan tarixi romanının banisi M.S.Ordubadının (1872-1950) bu diyarda yetişib formalaşması və yerli ədəbi qüvvələrlə əlaqələri regionda nəsr sahəsində canlanma və inkişafa öz təsirini göstərmişdir. Ə. Abasquliyev, N.Nağıyev, M.Tarverdiyev. Ə.Abbasov kimi yazıçıların əsərlərində təbii insan münasibətlərinin təsvir və tərənnümü ilə yanaşı, cəmiyyətin doğurduğu problemlərin bədii həlli diqqət mərkəzində dayanmışdır. Ə.Abbasovun «Zəngəzur» romanı 1920-30-cu illər Naxçıvan ədəbi mühitinin nailiyyətləri sayılmağa layiqdir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən olan Ələkbər Qərib Naxçıvanlı (Ələkbər Abbasov) Tiflisdə çıxan «Dan ulduzu», «Yeni fikir» və s. qəzetlərlə əməkdaşlıq etmiş, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların latın qrafikasına keçməsində xeyli iş görmüşdür. Ə.Qərib yerli ədəbi birlik və dərnəklərin işində fəal iştirak etməklə yanaşı, «Qələbimin sultanı» (1912) lirik psixoloji povestini və «Haqq divanı» hekayələr (üç hekayə) kitabını oxucuların ixtiyarına vermişdir (1914).

Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm təzahürlərindən danışarkən biz Ə.Qəribin adını çəkməyə bilmərik.

Naxçıvan ədəbi mühitinin digər bir nümayəndəsi olan Molla Mahmud Çakər 40 il mollalıq etsə də, sonralar həm mühərrirlik etmiş («Şərq qapısı»), həm Naxçıvan teatrında

aktyorluq etmiş, dini fanatizmi ifşa edən felyetonlar ilə geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. Çakərin Füzuli ruhlu qəzəlləri, sabiranə deyilmiş şeirləri və teatr fəaliyyəti milli özünüdərkə xidmətin ifadəsi idi. Çakərin özünün həyat yolundakı təkamül də Naxçıvan ədəbi mühitinin milli özünüdərkə hansı prizmadan xidmət etməyinin bariz nümunəsi idi.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun 1930-cu illərin əvvəllərində Naxçıvanda yaşayıb işləməsi və buradakı müşahidələri əsasında «Həyat» pyesini yazması, əsərin Naxçıvan teatrında uğurla tamaşaya qoyulması təkcə Muxtar Respublikanın ədəbi mühiti üçün deyil, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malik bir hadisədir.

Həmçinin xalq yazıçısı Əli Vəliyevin 1930-cu illərdə «Şərq qapısı» qəzetinə redaktorluq etdiyi dövrdə Naxçıvanda apardığı həyatı müşahidələrdən doğan «Budağın xatirələri» romanı da Naxçıvan mühitinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu və yerini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Naxçıvan ədəbi mühitində xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun öz yeri, öz dəstə-xətti vardır. Bu ağsaqqal yazıçı ömrünün 40 ilindən çoxunu Yazarlar Birliyinə rəhbərlikdə keçirmiş, harada çalışmasından asılı olmayaraq vicdanlı bir ağsaqqal kimi gəncliyə doğru yol göstərmiş, yeni yazıçılar nəslinin formalaşmasında müstəsna xidmət etmişdir. Ədibin 100-ə yaxın hekayəsi, həyatı sənətə gətirməyin uğurlu ifadəsi olan «Sabahın sorağında» romanı, «Əsrin onda biri» və «Böhtan» tarixi romanları, 8 povesti ona əsl şöhrət gətirdi. Ömrünün 86-cı baharmı yaşayan Şöhrət odenli yazıçımız bu mühitdə əsrin I yarısından qələm çalır və qəlbinin işığını milləti, xalqı üçün xərcləyir.

Həmin dövrdən başlayaraq Naxçıvanda ədəbiyyat tədricən ideoloji tələblərdən uzaqlaşmış, real həyatı və təbii insan talelərini əks etdirməyə daha çox diqqət yetirilmişdir.

Naxçıvan ədəbi mühitində son yarım əsrdə Məmməd Araz, İslam Səfərli, Adil Babayev, Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli və başqaları poeziyanın üstünlük qazanmasını təmin etsələr də, satirik publisistika, lirik psixoloji nəsr və dramaturgiya da inkişaf etmişdir. Əsas məqsəd odur ki, hansı janrda olursa-olsun bu mühitin övladları öz millətinin ziyası üçün, milli təfəkkürün dirçəlişi üçün uğurlu işlər görmüş, bunu həyatı faktlarla gerçəkləşdirmişlər.

*Elmi axtarışlar. XV topla
B. 2005*

HÜSEYN İBRAHİMOVUN POVESTLƏRİ

Beş iri həcmli roman, yüzə yaxın hekayə müəllifi olan xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun povest yaradıcılığı da əhatəli və rəngarəngdir. Onun epik təhkiyəsində nəzərə çarpan sakit, təmkinli təsvir hekayədən povestə keçidi bədii baxımdan əsaslandırınışıdır. Bu mənada müəllifin «Göyərçinin məhəbbəti», «Baharın hekayəsi», «Kamalın ad günü», «Səhv edəndə» povestləri yaxşı mənada təsvir üsulundan tutmuş, həll etdiyi problemlərə, canlandırdığı obrazlaradək hekayələrdə toxunulan məsələlərin inkişaf etdirilmiş forması da hesab edilə bilər.

«Göyərçinin məhəbbəti»nin əsas konfliktini ömür yoldaşının təmiz sevgisini qiymətləndirməyi bacarmayan Yusifin, «Baharın hekayəsi»ndə isə ötəri meyllərə uyan Baharın səhvlərindən ibarətdir. «Səhv edəndə» povestinin qəhrəmanı Qızların səhvi də dəhşətlidir. Yazıçı hər üç obraza ictimai mənə verərək onları ləyaqət meyarı baxımından nəzərdən keçirməyə çalışmış, mənəvi əxlaq süzgecindən ələmişdi. Hər üç povest gənclər üçün ibrətli bir əxlaq dərsideir. Əgər yazıçı əvvəlki iki povestdə gözəl ailələrinin dağılmasına bəis olub, sonradan peşman olan Baharı və Yusifi sınaq imtahanına çəkirsə, üçüncü əsərdə gənc, nisbətən daha təcrübəsiz, uşaq

evində böyüyən Qızları həyatın daşlı-kəsəkli yollarından addımladaraq mətinləşdirir. Gənclərlə uzun müddət işlədiyi üçün görüb-tanıdığı personajları ədəbiyyata gətirən müəllif, ailə-məişət problemlərini müxtəlif aspektlərdən işıqlandıraraq, gəncləri bu səhvlərdən nəticə çıxarmağa, ayıq-sayıq olmağa çağırır.

İlk variantda birpərdəli pyes kimi işlənmiş «Kamalin ad günü» povestində də H. İbrahimov meşşan, harm bir ailənin başdan-başa səhvlər üzərində köklənməsinin acı aqibətini açıb göstərir. Mənliksiz, şəxsiyyətsiz tip olan Hacığa kimi müdirlərin ailədə də rəhbərlik səriştəsinin olmaması ucubatından həm də ailə faciəsinin yaradıcısına çevrildiyini, bütünlüklə iflasa doğru sürükləndiyini məharətlə göstərən yazıçı, bir az qeyri-real görünsə də, bu ailənin yeganə zəhmətkeş nümayəndəsi Kamalın zəngin mənəviyyatını, ruhi təmizliyini bu natəmizlərə qarşı qoyur. Görünür, aldığı təhsil və ictimai tərbiyə onun dünyagörüşünün formalaşmasında az rol oynamayıb. Toma kimi mamasmın gül balasından fərqli olaraq bu ağıllı və tədbirli gənc ailənin acmacaqlı aqibətini görür, duyur, islah edə bilmədikdə onlardan üz döndərüb halallıq axtarışına çıxır. Müəllif birinci üç povestdə konfliktli hekayə və novellalardan tanıdığımız Vahid müəllim obrazının köməyi ilə həll etdiyi halda, bu əsərdə yaranmış vəziyyəti yalnız qanunların, istintaq orqanlarının qüvvəsi ilə aradan qaldırılmasının zəruriliyi qənaətinə gəlmişdir. Halallığın haramlıq, düzgünlüyün əyrilik üzərindəki qələbəsini bir ailə daxilindəki konfliktlər zəminindən ictimai müstəviyə çıxaran müəllif, rüşvət və korrupsiyanın nəinki bir ailəni, qarşısı alınmasa, bütün cəmiyyəti iflasa sürükləyəcəyi təlaşını keçirir.

H. İbrahimovun qiymətli əsərlərindən sayılan «Ölməz mahnılar» kinopovesti mədəniyyət tariximizdə misilsiz xidmətləri olan dahi bəstəkarımız Ü. Hacıbəyova həsr olunmuşdur. Bəstəkar M. Maqomayev, Ə. Haqverdiyev, H. Ərəblinski, C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir kimi sənət və

məslək dostlarının amallarını yazıçı canlı, yaddaqalan səhnələrlə əks etdirmişdir. Vaxtilə xalq yazıçısı S.Rəhimov bu əsərin məziyyətlərindən danışarkən haqlı olaraq demişdi:

«H. İbrahimov bu əsərində Üzeyir haqqında yazmaqdan artıq Üzeyirdən öyrənməyə getmişdir. Biz həyəcanla oxunan bu əsəri kino ekranlarında görmək istərdik.»

Əsərdə Z.Hacıbəyov, H. Sarabski, Bülbül kimi sənətkarlarımızın da Ü.Hacıbəyovla əlaqə və münasibətləri təbii verilmişdir. Bir sözlə, deyə bilərik ki, yazıçı bu əsəri yaratmaq üçün müxtəlif mənbələri araşdırmış, Ü. Hacıbəyovun həyat yolunu öyrənmiş, bunu sənət dilinə çevirmişdir. H. İbrahimovun 1985-ci ildə qələmə aldığı «Qu qızları öləndə oxuyurlar» povesti Böyük Vətən müharibəsi illərində arxa cəbhədə böyük fədakarlıq göstərmiş qızlarımızın çətin və şərəfli həyat yolundan bəhs edən qiymətli əsərdir. Şəhid qızlarımızın xatirəsinə həsr olunmuş bu povestdə cəbhədəki ərlərinin mənəvi dayağı olan Bəhriyyə kimi namuslu, qeyrətli qadınlarımızın dəyanəti, mətanəti tərənnüm olunur. Bəhriyyə obrazı ilə müəllif Azərbaycan qadınlarımızın həmin vaxt yenicə qızışmağa başlayan Qarabağ müharibəsi üçün bir növ hazırlamışdı. Onlarda Bəhriyyə namusu, Bəhriyyə qeyrəti, Bəhriyyə cəsarəti görmək istəyən yazıçı şirin dillə, özünəməxsus üslubla yaratdığı əsərdə bu etibarlı qadının həyatının son günlərinin təsvirini əsərin əvvəlində verməklə ənənəyə sadıq qalmışdır. H. İbrahimov elə yazıçıdır ki, nə yazırsa, haradan yazırsa həmin yerin, həmin adm etnoqrafik mənsəyini aydınlaşdırmağa çalışır. Özünü də bilmədən onun yazıçı qələmi tədqiqatçı qələminə çevrilir. Buna görə də H. İbrahimovun əsərləri Azərbaycan etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Əksər əsərlərdə Şahsevən kimi təqdim etdiyi doğulduğu Şahtaxtı kəndi elə bu əsərdə də diqqət mərkəzindədir. Hadisələrin cərəyan etdiyi bu kənd haqqında müəllifin mükəlliməsinə diqqət edək:

«Şahsevən kəndi Arazın sol sahilindəki dikdirdən gündoğana tərəf uzanan düzənlikdə yerləşir. Deyirlər ki, nə vaxtsa, hansı şahsa buradan keçəndə atm üstündə həmin dikdirə qalxıb və oradan Araza qədər uzanan düzənlik, buranın axar-baxarı xoşuna gəlib və deyib:

«Burada kənd salmaq lazımdır. Bu barədə mənim fərmanımı hazırla, vəzir». Vəzir də deyib: «Elə adın da qoyarıq Şahsevən...» Əlbəttə, bu barədə heç yerdə yazılmayıb. Ancaq dildən-dilə, nəsil-dən-nəsilə adlayan bu söhbətlər ürəyə daha yaxın olur, nəinki tarixçilərin bir cümlə bu kitabdan, bir cümlə o kitabdan götürüb bir-birinə calaması, yaxud bu yerləri gəzən ingilis alimi filankəsin fərziyyəsinə görə, buradan keçən fransız səyyahı filankəsin fərziyyəsinə görə... »

Bütün deyilənləri nəzərə almasaq da, Şahsevən qədim kənddir. Burada ata-babaların neçə-neçə nəslə yaşayıb. İndi də onların nəvələri, nəticələri, kötücələri, yadıcaları yaşayırlar. Elə bu bəsdir! Əsərdə müharibə dövrünün ağrı-acıları, maddi ehtiyac məngənəsində çırpınan kəndlilərin güzəranı munisliklə, doğmalarıyla təsviq olunmuşdur ki, bu da müəllifin həmin hadisələrin mərkəzində durduğunu təsdiq edir.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq belə qənaətə gələ bilərik ki, H. İbrahimovun povestlərində də yüksək əxlaqi keyfiyyət mənaviyyətsizliyə qarşı qoyulmuşdur.

Dil və ədəbiyyat
B. 1999.1(23)

XARAKTERLƏR USTASI
*(Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun
yaradıcılığı haqqında)*

Azərbaycanın Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun 80 illik yubileyi doğma Naxçıvanda Muxtar Respublika qurulmasının 75 illiyi ilə eyni vaxtda təsadüf edir. Hazırda Naxçıvan Yazarlar Birliyinin sədri olan ağsaqqal yazığımız, bədii söz

sərvətimizin keşiyində dayanaraq müstəqil Azərbaycanımızı «Şöhrət ordeni»ni halallıq və qürurla daşıyır. İkinci Cahan müharibəsindən sonra ədəbiyyatda özünü təsdiq edən nəslin ən məhsuldar nümayəndəsi kimi onun özünəməxsus yeri, mövqeyi vardır. Əlli ildən artıq davam edən yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə yazılan hekayə, povest və romanlarla milli ədəbiyyatımızın son yarım əsrdəki təşəkkülü və inkişafına sanballı ədəbi töhfələr vermiş, bədii nəsrimizin yeniləşməsi, təkmilləşməsi və dirçəlişinə xüsusi əmək sərf etmişdir. 100-ə yaxın hekayə, 8 povest müəllifi olan Hüseyn İbrahimov, 5 iri həcmli romanı ilə roman ustası kimi də özünü təsdiq etmişdir. Onun romanlarında tarixiliklə müasirliyin bədii vəhdəti göstərilməklə yanaşı, epik təsvirin genişliyi, əhatəliyi, çoxşaxəliliyi, millilik və xəlqilik zaman və məkan yerdəyişmələri sayəsində daha da dolğunlaşır. Müxtəlif zaman dövrlərində qaldırılan problemlərin dəyəri, insan tələlərinin laylı süxurlarının daha dərin qatlarına nüfuz edib açıb-sökmək bacarığı daha çox reallaşır. Onun romanlarında əqidələrin, mənaviyyətlərin, əxlaqi baxışların, insani dəyərlərin çırpışması ustalıqla təsvir olunmuşdur. Müəyyən zaman kəsiyinin bədii obrazını özündə əks etdirən tarixi romanlarda sənətkar taleyi, zaman və şəxsiyyət problemləri sənətkarlıqla təsvir olunmuş yüksək bədiiiliklə həll edilmişdir.

Romanlarında Hüseyn İbrahimov güclü xarakter ustası kimi səciyyələnir. «Əsrin onda biri» romanından gətirdiyimiz misallarla fikrimizi sübuta yetirməyə çalışaq.

Onun yaratdığı Əcəmi obrazı nəinki qüdrətli memar, dərin zəkali alim-filosof, şair təbiətli aşıq, nahaq qanlara sipər çəkməyə çalışan humanist insan, bir sözlə, dövrünün əsl vətənpərvər övladı kimi göstərilir. Cahan Pəhləvanın bir neçə istiqamətdən səciyyələnən xarakteri də onu müxtəlif cəhətlərdən tamamlayır. Siyasətdə cəbrə arxalanan tipik feodal hökmdarı, Vətən üçün canından keçməyə hazır olan qüdrətli vətənpərvər, sənəti və sənətkarı qiymətləndirməyi bacaran

mütərəqqi dövlət başçısı, qayğıkeş ata, ailə başçısı, ən nəhayət bunlarla yanaşı hökmdar təbiətindən irəli gələn şübhəçilik, ondan doğan ziddiyyətlər.

Xatirələrdən çözlənib xeyirxah ana, humanist qadın, ağıllı və tədbirli məsləhətçi kimi xatırlanıb sevilən Möminə xatun obrazı da karakter səviyyəsinə yüksələ bilər.

Yazıçı tənəyyülünün məhsulu olan Əli Şimşək obrazı da güclü karakter kimi yaddaşlara köçür; qız-gəlin namusu çəkən qeyrətli oğul, düşməyə boyun əyməyən cəsur döyüşçü, hökmdar qarşısında sınımayan məğrur cavan və Vətən, el qeyrəti çəkən cəngavər kimi səciyyələnən bu obraz xalq gücünün əzəmətini nümayiş etdirir. Ədibin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğu sayəsində «ətə-qana» dolan digər obrazlar haqqında da bu cür fikirlər yürütmək olar.

Son iri həcmli romanı olan «Böhtan»da Cavid obrazını bu aspektdən xarakterizə edən yazıçı onu nəinki romantik şair, müdrik filosof, görkəmli alim, əvəzsiz dramaturq, cəfakəş ailə başçısı kimi təqdim etmiş, həm də humanist insan, təmkinli vətənpərvər, böhtan girdabına düşmüş ləyaqətli vətəndaş kimi səciyyələndirmişdir. Romandakı sətiraltı ifadələrdə biz Cavidə şeirlərindən siyasət iyi gələn siyasətçi kimi də görürük.

Hüseyn İbrahimovun xarakter yaratmaq bacarığı bunlardan əvvəl yazdığı «Sabahın sorağında», «Günəş doğan yerdə» və «Bahar yağışı» kimi romanlarında da reallıqla nəzərə çarpır. Məhz bu reallıqdan doğan tələblər onun konflikt yaratma məharətini də dəyərləndirir.

Xəzər xəbər.
Xəzər Universitetinin nəşri.
1 dekabr. 1999. № 75

ROMAN USTASI

Azərbaycan nəsrinin inkişafı və zənginləşməsində xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun da xidmətləri danılmazdır. 100-ə yaxın hekayə, 8 povest müəllifi olsa da o, əsasən istedadlı roman ustası kimi tanınır. İlk iri həcmli romanı olan «Sabahın sorağında» müharibə dövrü, ondan sonrakı illərin ziyalıları, habelə bu illərdə Azərbaycan kəndinin mənzərəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Əsərdəki hadisələr kiçik bir dağ kəndində cərəyan edir; romanın konfliktini müəllim admı hər şeydən uca tutan ziyalılarla bu adı gözdən salan, onun şərəfinə ləkə gətirən şəxslər arasında mübarizə təşkil edir. Maraqlı bir proloqla başlayıb mənalı epiloqla tamamlanan əsərdə əvvəldən axıradək həzin və lirik bir təhkiyə diqqəti cəlb edir. Əsəri qoca müəllim Mirzə Mahmudun təsviri ilə başlayan müəllif sanki bununla əsərə, orada qoyduğu məsələyə işarə edir. Ömrünün bütün şüurlu hissəsini xalq maarifinə həsr edən Mirzə hamının sevimlisinə çevrilmişdir. Kənddə ilk məktəb açdığı gündən həyatım bu ali məqsədə sərf edən Mirzənin simasında yazıçı xalqa sədaqətlə xidmət edən nəcib müəllimlərimizin, maarifpərvər ziyalılarımızın nəcib xüsusiyyətini canlandırmağa çalışmışdır. Əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Zeynal Günəşli də təmiz mənəviyyətli, sağlam fikirli gənc müəllimdir. Oxucu Zeynalı nəinki ədəbiyyat vurğunu, mahir tar çalan, həm də texnikam bilən, yeri gəldikcə həssas və xeyirxah insan, pedaqoq, mənfiliklərə qarşı mübarizə aparan bir gənc kimi görür.

Akademik Məmməd Arif əsərə həsr etdiyi «Qəhrəmanın sorağında» adlı məqaləsində Zeynaldakı müsbət keyfiyyətləri qiymətləndirməklə yanaşı, onun dövrün qəhrəmanı səviyyəsinə yüksələ bilmədiyini vurğulayır. Əlbəttə, hörmətli alimimiz dövrün, totalitar rejimin yazıçı qarşısında qoyduğu tələblər mövqeyindən çıxış edərək bu qənaətə gəlmişdir. Əsərə bu günün tələbləri mövqeyindən yanaşsaq, gör-

rik ki, müəllif sətiraltı ifadələrlə də olsa qəhrəmanını düzgün səciyyələndirmişdir:

«Görəsən insanlar arasındakı bu yer, əmlak hərisliyi nə vaxt aradan götürüləcək! Görəsən yerlərin üstündə qurulan hasarlar, sərhəd dirəkləri nə vaxt sökülüb atılacaqdır» .

Əgər 50-ci illərin qəhrəmanı bu cür düşünürdüsə, deməli, dövrünün əsl ziyalı idi. Əsərin müsbət obrazlarından olan Firəngül qayğıkeş müəllimə, alicənab insandır. Gəlişi ilə Mirzənin ailəsinə sevinc gətirən bu gözəl gəlin ilk oxu daşa dəydikdən sonra, tənha qocalara mənəvi dayaq olur. Lakin Zeynalın təmiz hissələrinə biganə qala bilmir. Onu öz doğma övladları kimi sevən qocalar bu saf məhəbbəti təbii hal hesab etsələr də, qəlbən bununla barışa bilmirlər.

Xalqımızın adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan yazıçı bu əxlaqi məsələni həmin adət-ənənələrə uyğun həll etmiş, Firəngüllə Zeynalı Yasəməninin köynəyindən keçirərək döğməliq yaratmışdır.

Əsərdə Nəsirzadə, Tovuz bacı kimi rəğbət doğuran obrazlarla yanaşı, Nardanə, Qulam, Şükür, Qafar kimi «Araz aşağından, Kür topuğundan» olan surətlər də diqqətdən yayınmır.

«Bahar yağışı» romanı isə 60-cı illərdə qələmə alınmışdır. Romanda o zamankı kənd üçün xarakterik olan torpaq və su problemləri diqqəti cəlb edir. Əsərdə konflikt çoxplanlıdır. Lakin əsas münaqişə tikinti rəisi Osman Məlikzadə ilə mühəndis Yalçın İbrahimbəyli arasında gedir. Əsərdə Arpaçay dəryaçasının tikintisi zamanı qarşıya çıxan problemlər, həmçinin bu yerlərin adət-ənənələri təsvir hədəfinə çevrilir.

Oxucu Sara ilə bağlı rəvayətin sanki yeni müasir variantı ilə tanış olur. Bu adın əzəl Lala olub illər keçdikcə Saraya çevrildiyini, bədbəxt qızın qəzəbli çaya verilən qurbanlardan olduğunu, bu yerlərdə nə vaxtsa Aran adlı şəhər olması ilə bağlı əhvalatları eşidir.

Yüksək humanizm əzmi ilə üz-üzə gələn bədxahlıq, şəxsi mənfəət hissi, eqoizm bahar yağışının axarında, yaz günəşinin işıqmda «əriyib» gedir. Yazıçı bu mübarizənin gedişini ənənəvi xeyir-şər «vuruşlarından» xilas etmiş, hadisələrin təbii məntiqinə əsaslanmışdır.

H. İbrahimovun 1976-cı ildə işıq üzü görən «Günəş döğən yerdə» romanında cəhalət dünyasının zülmət və ətalətindən çıxmağa çalışan, işığa, azadlığa can atan atababalarımızın, onların mərd, dönməz övladlarının mübarizəsi, amalı təsvir olunur.

Yazıçı əsas qəhrəman kimi təqdim etdiyi Qüdrəti məğrur, qorxmaz bir igid kimi təsvir etmişdir. «Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir igidi, bir igid bir eli saxlar» kimi ifadələrlə əsərin ideyasına güzgü tutan müəllif, hər bir oxucunu düşünməyə sövq edir. Axı nə üçün bu millət tarixən birbirinə qənim kəsilib? Güclü gücsüzü, imkanlı imkansızı əzib, hüquqlarını tapdamağa çalışıb?

Ən irihəcmli əsəri olan «Əsrin onda biri» romanı üzərində H. İbrahimov 15 il düşünüb-daşınmış, Azərbaycan tarixinin bu qədim və mürəkkəb dövrünə aid yazılan tədqiqatları diqqətlə öyrənib ümumiləşdirmiş, qələmə alacağı obrazları fərdiləşdirmək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. 1972-ci ildə romandan bir parça «Şərq qapısı» qəzetində dərc olunmuş, əsər özü tam halda 1987-ci ildə nəşr edilmişdir. Yazıçı tariximizə «qızıl dövr» kimi daxil olmuş XII əsrin gərgin dramatik vəziyyətlərini, mədəni hadisələrlə zəngin olan on ilinin (1175-1185) müasirlik baxımından əhəmiyyət kəsb edən səciyyəvi hadisələrini bədii tədqiq obyektinə çevirmişdir. Atabəy Cahan Pəhləvanın hakimlik dövrünün ibrətamiz tarixi-siyasi hadisələri və dünya məmarlığının şah əsərlərindən sayılan məşhur «Möminə xatun» məqbərəsinin yaradılması əsərdə öz geniş bədii əksini tapmışdır.

Bu xanədanın şərə, sənətə, sənətkara müəyyən rəğbət bəsləməsi və s. hadisələrə obyektiv yanaşan yazıçı, əsərdə

hakimiyyət mədəniyyət xətlərini vəhdətdə mənalandıraraq həmin dövr sənətkarlarının öz əsərlərində dünyəvi mətləbləri əks etdirmələrini nəzərə çarpdırmışdır.

H. İbrahimov əsəri tale dramı kimi təqdim etməmiş, əsas diqqəti Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövrünün ibratamiz hadisə və qəhrəmanlarına yönəlmişdir. Bu hadisələr fonunda memar Əcəminin sənət dünyası dayanır. Müəllif tarixi mənbələrdən götürdüyü müəyyən məlumatları saxlasa da, sujeti təxəyyülün gücü ilə inkişaf etdirir. Əcəminin dilindən söylənən: «Naxçıvana əbədi bir möhür vurmaqdır məramım. Qoy bu möhür gələcək nəsillərə desin: bu yerlər bizim ata-baba yurdumuzdur. Başqaları bura göz dikməsinlər... » fikri əsərin ideyasını düzgün müəyyən edir.

Əsərdə ağıllı və tədbirli vəzir Sədrəddin Əsədin, professor İsa Həbibbəylinin təbirincə desək, «Eldəgizlərlə kütlə, Cahan Pəhləvanla sənətkar Əcəmi, siyasi hakimiyyətlə xalq hərəkəti arasında etibarlı körpü rolunu uğurla yerinə yetirən saray dəbirinin də xarakteri kifayət qədər əks olunmuşdur.»

Bədii təxəyyülün məhsulu olan Əli Şimşək obrazı o qədər təbii nəzərə çarpır ki, oxucu onun çox vaxt yazıçı fantaziyasının məhsulu olduğunu unudur. Əli Şimşək xalqın zülm və haqsızlığa qarşı etiraz səsi, vuran əli, bükülməz qəzəbində müəllif Naxçıvanın tarixi, Əlincə qalası, İlanlı dağımn (Eləlni) mənşəyi ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləyir.

H. İbrahimovun sonuncu romanı dahi mütəfəkkir, görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin keşməkeşli taleyinə həsr olunmuş «Böhtan» romanıdır. Əsər 1956-cı ildə yazılmağa başlasa da, 30 idən sonra yazıçı ona yeridən qayıtmış, 1987-88-ci illərdə tamamlamışdır. Roman kitab şəklində 1998-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Əsər H. Cavidin həyatının müxtəlif məqamlarını əks etdirən 7 şərti nağıldan ibarətdir. Bu nağıllarda şairin doğulduğu Naxçıvan mühitinin özünəməxsus çalarları, dindarlar və ziyalılar aləmi, gələcək sənətkarın uşaqlıq və gənclik illə-

ri, həyatının Təbriz və İstanbul dövrü, Tiflislə bağlılığı, yaradıcılığının Bakı dövrü, o cümlədən sürgün illərinin məşəqqətləri və həyatının son günləri təbii, real boyalarla təsvir olunmuşdur.

Əsərdə Cavidin ailə üzvləri, onların Cavidin günlərinin ağrı-acıları, Mircəfərlə şairin «görüşü» inandırıcı detallarla canlandırılmışdır. H.İbrahimov əsərə Şeir pərisi adlı simvolik obraz daxil edərək hadisələrin daha canlı alınmasına, şairin daxili aləminin daha real təqdiminə nail olmuşdur.

Romanda Məmmədağa Sidqi, Məmmədağa Şahtaxlı, Əliqulu Qəmküsar, Rza Təhmasib kimi görkəmli şəxsiyyətlərin obraz və xarakterlərinin yaradılması da maraqlı doğrudur.

Əsərdə maraqlı məqamlardan biri də Cavidin həbsinə fərman verən Sumbatovun familiyasının onu keçmişə qaytarması, Babəkə xəyanət edən Səhl Sumbatı xatırlamasıdır. O zaman Babəkin tüpürdüyü o üzə yapışan tüpürcək erməni adlanan millətin satqınlığına vurulan tarixi ləkə idi.

H. İbrahitmov bu əsərdə bir daha göstərmişdir ki, Cavid Azərbaycan poeziyasına Şeyx Sənan məhəbbəti, Səyavuş cəsarəti, Xəyyam müdrikliyi, Peyğəmbər uzaqqörənliyi gətirmişdir.

Yazıçının roman yaradıcılığı haqqında söhbətə yekun vurub belə bir qənaətə gələ bilirik ki, Azərbaycan adət-ənənələrinə sədaqəti, milli varlığını, milli dilimizi bədii şəkildə təcəssüm etdirib gələcək nəsillər üçün hifz etmək baxımından H. İbrahimov nəsrinə özünəməxsusdur. Bu özünəməxsusluq ilk mənbəyini Naxçıvan ədəbi-məktəbi, Şahtaxtı ədəbi mühiti və onların bir neçə kilometrliyindən Araza «Həsət çıxır» atan Təbriz ədəbi məktəbindən götürülmüşdür. Bu gün Naxçıvan Yazarlar Birliyinin sədri olan H. İbrahimov yeni yaradıcılıq axtarışları apararaq «Qaçqın» adlı roman üzərində işləyir.

Bu ilin may ayında 80 yaşı tamam olacaq ağsaqqal yazıçımızı yubileyi münasibəti ilə təbrik edir, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Azərbaycan jurnalı.
1999. № 4

CƏBHƏÇİ-ŞAIR ABDULLA QURBANININ «ŞƏHİDLƏR DASTAN» I KİTABI HAQQINDA ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏR

Qədim Naxçıvanın cəbhəçi-şair oğlu Abdulla Qurbani Qarabağ müharibəsinin ilk günlərindən qələmini süngüyə çevirmiş, Azərbaycan Milli Ordusunun «döyüş salnaməsi»ni yaratmaq kimi müqəddəs və şərəfli işin qulpundan yapışmışdır. İstedadlı publisist, alovlu natiq kimi yetişən Abdulla 1993-cü ildən vəzifə kürsüsünü könüllü olaraq tərki edib Murovdağa döyüşə yollandı. Həmin dövrlərin məhsulu olan «Gültəkin qayası», «Kərki həsrəti», «Qara polkovnik», «Murov böyük dağlar», «Murovun qəm karvanı» və sair kitabları Abdullanın cəbhə yaradıcılığından ölməz incilərdir.

İlk qələm təcrübəsi olan məlumat xarakterli «Naxçıvan şəhidləri» haqqında очерklər silsiləsini birləşdirən «Şəhidlər dastanı» kitabı isə müəllifin döyüşlər başlanan ilk gündən həmin şəhidlərin əksəriyyəti ilə birgə yaşadığı anların qısa xatirəsi, kiçik tarixçəsidir.

«Şəhidlər dastanı»nda Naxçıvan torpaqları ilk şəhidlər verməyə başlayandan atəşkəs yarananadək olan dövrdə şəhid olan igid oğullarımızın həyatından qısa очерklər toplanmışdır. Kitab ərsəyə çatan vaxt Abdulla Şərur rayon mədəniyyət şöbəsinin müdiri idi. Onu harada axtarsan əsgərlərin yanında, göyüş meydanlarında, şəhidlərin dəfn və yas mərasimlərində tapardın. Əksəriyyətini yaxından tanı-

dığı, yaralarını sarıdığı, bəzən qan verdiyi bu igid balaların həyatına ağı deyir Abdulla müəllim bu kitabda...

*«Dağda çiskin olurmu?
Duman, çiskin olurmu?
Ağla şəhid balanı,
Bundan pis gün olurmu?»*

«Şəhidlər dastanı» xalqımızın azadlığı, Vətənimizin müstəqilliyi uğrunda, torpaqlarımız erməni işğalçılarından təmizlənməsi yolunda qəhrəmancasına şəhid olmuş Naxçıvan Muxtar Respublikasının 70-dən çox şəhidinin müxtəlif həyat məqamlarını əks etdirən xatirə-очерklərdir. Bu очерklər kədər notları, qəm bayatılarıdır. Bu bayatıların əksəriyyətini Abdulla müəllim qəhrəman eloğlularının tabutu önündə diz çöküb dönə-dönə söyləmişdi:

*«Sən məni ağlar qoydun,
Sənəmə dağlar qoydun.
Yıxdın atam evini,
Qapımı bağlar qoydun.»*

Müəllif yazır: «Bu şəhid balalarla birgə döyüş səngərlərində başımıza od yağıb, yağışda, leysanda islanıb, qızmar günəş altında mis rəngi almışıq. Hər birinin qapısını döyəndə, hər birinin ocağından ana fəryadı eşidəndə, hər birinin taleyindən yazanda, hər birinin xəyalı ilə yaşayanda min dəfə ölüb-dirilmişəm. Qınamasın şəhidlər məni, dönə-dönə şəhid olmuşam».

«Şəhidlər dastanı» gülü burnunda gedən, toyu tərsə çalınan, arzusu gözündə qalan, xonçası qara bəzənən bütün Azərbaycan şəhidlərinə müəllifin çaldığı ata laylası, qəm bayatısı, el ağısındır:

*«Ahımdan yandı dağ-daş,
Yoxdu pənahım, qardaş.»*

*Qurbətdə gözüm qaldı,
Sinəmdə sözüm qaldı.
Ağla maralım, ağla,
Köksü yaralım, ağla!»*

Artıq şərhə ehtiyacı olmayan bu kədər notlarına bir qəlb
bin ah-naləsi, hıçqırığı hopub...

*«İgidlərim, ərənlərim, ərlərim,
Qoymayın ki, tənha qala səngərim»*

-deyə Abdulla əsgərlərin döyüşə haylayırdı. Hələ Xocalı,
Şuşa, darda olanda həmin kitabda Abdulla həyacan təbili
çalırdı:

*«Çağırır Qarabağ, çağırır Vətən,
Koroğlu, Cavanşir, Babək hardadır?
Silaha sarılsın Azərbaycanım,
Xocalı dardadır, Şuşa dardadır!»*

Təəssüf ki, bu həyacan təbili başsız başbilənlərimizi oy-
atmadı və Xocalı ilə Şuşa yağı tapdığına çevrildi. Atəşkəs
yaranandan Abdulla müəllim Respublika Müdafiə Nazirliyi-
ində çalışır, tez-tez döyüş bölgələrində olur və yeni-yeni ki-
tbları ilə oxucularla görüşə gəlir. İstedadlı qələm sahibi,
alovlu publisistimizə yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayı-
rıq.

*Gənc tədqiqatçıların əsərləri.
B.1995*

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Naxçıvanda ədəbi mühit // Qobustan – 1999 №2.-səh49
2. Axundlu Y. Ədəbi portretlər. B, 2004,- 240s.
3. Axundlu Y. Mənim ədəbi dünyam. (Ədəbi tənqidi məqalələr) B, 1998.- 296 s.
4. Cəfərov N. Bir millətin iki oğlu, yaxud millət öz oğulları ilə özünə dönür. // Ədəbiyyat və incəsənət, 28 sentyabr 1990.- №37
5. Çakər Molla Mahmud. Naxçıvan mühitindən mənzum bir hekayə. Əlyazma B;1727 (Respublika Əlyazmalar İnstitutunun arxivindən)
6. Çakər Naxçıvani. Gülzari – ədəbiyyat. Əlyazma (Respublika Əlyazmalar İnstitutunun arxivindən).
7. Əhmədov T. Ədəbi-bədii fikir tarixindən. B,2001.-429 s.
8. Əliyeva A. (Kəngərli) Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılıqlarında türkcülük. B, 2002.- 332 s.
9. Həbibbəyli İ. C. Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. B, 1997
10. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. B,2004
11. Həbibbəyli İ. «Naxçıvanda ədəbiyyat və ədəbiyyatda Naxçıvan»// 525-ci qəzet, 23 aprel 2006.
12. Həşimli H. Unudulmuş yazıçı // Azərbaycan. – 1984 №4-6 səh 181-182
13. Həşimli. Ədəbi irs. Ön sözlə bərabər Ə. Qəribin «Haqq divanı» hekayəsi ilk dəfə çap olunur // Ədəbiyyat qəzeti, 1993.
14. Həşimli H. Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov-80. B, 1999. – 124s
15. Həşimov H. Əliqulu Qəmküsar. «Naxçıvan MR-də iqtisadiyyat, elm, maarif ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafı problemləri» (Məqalələr məcmuəsi) B, Yurd, 1999 səh. 35-39.
16. Xəlilov S. Cavid və Cabbarlı. B, 2001 176 s.

17. Qarayev Y. XIX-XX yüzillər Azərbaycan ədəbiyyatı. B, 2002.- 737s
18. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. B, Yazıçı,1988 səh. 95-96
19. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B,1974.-487 s.
20. Məmmədquluzadə C. Əsərləri VI c., 1985 səh 35-36
21. Məmmədov A. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycançılıq. B,2005
22. Paşayev M. C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) B, 2004.- 391 s.
23. Saraçlı M. Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığı. B,1998.-128 s.
24. Salamzadə Q. Kiçik pəncərədən görünən dünya. B. 1990.-
25. Şərif Ə. Tapmtılar. B, 1987
26. Şərif Ə. Molla Nəsrəddin necə yarandı. B,1986
27. Şərif Ə. Keçmiş günlərdən. B, 1977.-
28. Şərif Ə. Atam və mən. B, 1977.-
29. Tarverdiyev M. Minbərdən səhnəyə // Ədəbiyyat və incəsənət, 21 fevrl 1970.
30. Türkəqul M. Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid. B, 2002.
31. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. B, 1999.-
32. Zamanov A. Seçilmiş əsərləri B, 2003 316 s.
33. Zabitiy predstaviteli Naxçivanskoy literaturnoy sredı XX veka, Alekber Qorib Naxçivanskiy.

Mündəricat

Ön söz	3
Naxçıvan ədəbi mühiti (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli)	5
Naxçıvan ədəbi mühiti (1920-1960-çı illər)	9
Naxçıvan ədəbi mühiti və Cənubi Azərbaycan	13
Eynəli bəy Sultanov (1866-1935) və dövrün ədəbi mühiti.....	17
«Molla Nəsirəddin» və «Füyuzat» dərgiləri arasında olan fikir ayrılıqları, ideya-məqsəd birliyi.....	22
Əliqulu Qəmküsar və xalqın milli ağrıları... ..	27
Ə. Şərif Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi kimi....	33
«Molla Nəsirəddin» jurnalında Azərbaycançılıq	37
XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin unudulmuş nümayəndələri silsiləsindən. Ələkbər Qərib Naxçıvanlı	43
XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin unudulmuş nümayəndələri silsiləsindən. Molla Mahmud Çakər (1871-1932)	52
Hüseyn Cavid yaradıcılığında türkçülük yeni elmi-ədəbi fikir müstəvisində	55
Naxçıvan ədəbi mühiti və milli özünüdərk (XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəlləri)	57
Hüseyn İbrahimovun povestləri	63
Xarakterlər ustası (Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığı haqqında).....	66
Roman ustası.....	69
Cəbhəçi-şair Abdulla Qurbaninin «Şəhidlər dastam» kitabı haqqında ədəbi düşüncələr	74
Ədəbiyyat	77

Mətanət Oruc qızı Həsənova(Saraçlı)

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏN...
(*Dərs vəsaiti*)

Naşir:

Rafiq Babayev

Korrektor:

Mirvari Həmidova

Kompüterdə yığdı:

Günel Məstəliyeva

Dizayner:

Ceyhun Əliyev

Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2007

Çapa imzalanmışdır: 20.04.2007

Tiraj 500; şərti çap vərəqi 5

BDU-nun nəşriyyatında

çap olunmuşdur